

Intergenerationele geloofsopvoeding

Een onderzoek onder grootouders naar de doorwerking van legaten en delegaten vanuit ontvangen geloofsopvoeding naar gegeven geloofsopvoeding aan de volgende generaties.

Masterthesis Contextuele Benadering

Elma Nobel – Buijs

Cohort: 2019-2021

Begeleider: Dr. Gert Vierwind

Juni 2021

SUMMARY

Many Christians have encountered the Christian faith through Christian nurture. Some parts of the Christian upbringing were valued, other parts were not. The contextual approach refers to this as legacy and delegacy. A legacy is good practice that is passed on to the next generation, with some adaptations at times; a delegacy is adverse practice in which the legacy of the Christian upbringing is seen as burdensome.

Unknown is which (de)legacies the grandparents experienced in their Christian upbringing and how they have influenced the Christian nurturing of their children and grandchildren.

In this research 14 grandparents aged 53 to 75, all members of the Protestant Church of the Netherlands (PKN) living in four different towns on the Veluwe have participated in a depth-interview asking them about received and given Christian nurture. The results were submitted to a contextual expert and a focus group consisting of people in leadership positions of several parishes.

We can conclude that the (de)legacies are mostly seen around the religious practices and in transferring a certain view of God. Examples of legacies that were mentioned are: Bible reading at meal times, attending Christian schools and memorising Psalms. The focus group adds baptism and consecrating marriage as legacies. Examples of delegacies that were mentioned are: praying in silence before meals, the way the Lord's Supper is executed and the lack of Christian conversations with parents. The focus group also mentions the decline in church attendance.

It takes a lot of effort to change a distorted view of God, while a diverse view of God passed on in youth seems to be consistent during life.

Keywords: * legacy *delegacy* transmission of religion * grandparents * faith development

SAMENVATTING

Veel gelovigen in Nederland zijn middels geloofsopvoeding bekend geraakt met het christelijk geloof. Soms zijn zaken uit de geloofsopvoeding gewaardeerd maar met andere elementen heeft men moeite. De contextuele benadering benoemt dit als legaat en delegaat. Een legaat is erfgoed en wordt doorgegeven aan de volgende generatie, soms na enige aanpassing. Een delegaat is erflast, waarbij de erfenis van de geloofsopvoeding als belastend wordt ervaren.

Onbekend is welke (de)legaten grootouders hebben ervaren in de geloofsopvoeding en hoe deze hebben doorgewerkt in de geloofsopvoeding van hun kinderen en kleinkinderen.

In dit onderzoek zijn veertien grootouders in de leeftijd van 53 tot 75 jaar die lid zijn van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) vanuit vier woonplaatsen op de Veluwe middels een diepte-interview bevraagd op ontvangen en gegeven geloofsopvoeding. Daarna zijn de resultaten voorgelegd aan een contextuele expert en een focusgroep, bestaande uit leidinggevenden vanuit de kerken.

Geconcludeerd kan worden dat (de)legaten het meest waarneembaar zijn rondom de religieuze praktijken en in het overdragen van een bepaald godsbeeld. Als legaat worden Bijbellezen bij de maaltijd, het bezoeken van een christelijke school en daarbij psalmen leren genoemd. De focusgroep benoemt doop en kerkelijke inzegening van het huwelijk als legaten. Als delegaat worden het in stilte bidden bij de maaltijd, het Heilig Avondmaal en het gemis aan geloofsgesprek met de ouder genoemd. De focusgroep noemt ook het verminderen van de kerkgang als delegaat.

Het kost moeite om een angstig godsbeeld te veranderen, terwijl een gedifferentieerd godsbeeld vanuit de jeugd consistentier lijkt gedurende de levensloop.

Trefwoorden: * legaat * delegaat * geloofsopvoeding * grootouders * geloofsontwikkeling

INHOUDSOPGAVE

SUMMARY	2
SAMENVATTING	3
INHOUDSOPGAVE.....	4
VOORWOORD.....	8
1. INLEIDING.....	10
1.1. Aanleiding.....	10
1.2. Probleemstelling.....	11
1.3. Vraagstelling.....	12
1.4. Deelvragen.....	12
1.5. Doelstelling.....	12
1.6. Persoonlijke professionalisering.....	12
2. ONTVANGEN GELOFSOPVOEDING IN HET LICHT VAN GELOFSONTWIKKELING EN GODSREPRESENTATIES	13
2.1 Inleiding.....	13
2.2 Geloofsontwikkeling.....	13
2.2.1 Kritiek op Fowler	14
2.3 Ontwikkeling van het godsbeeld	14
2.4 Conclusie	15
3. GEGEVEN GELOFSOPVOEDING DOOR GROOTOUDERS	16
3.1 Inleiding.....	16
3.2 De rol van grootouders in de geloofsopvoeding.....	16
3.3 Religieuze praktijken	17
3.4 Conclusie	18
4. LEGATEN EN DELEGATEN IN DE GELOFSOPVOEDING	19
4.1 Inleiding.....	19
4.2 De balans van geven en ontvangen.....	19
4.3.1 Legaten	19
4.3.2 Delegaten	20
4.4 (De)legaten en geloofsopvoeding	20
4.4.1 De contextuele benadering en geloof.....	20
4.4.2 (De)legaten en geloof.....	21
4.5 Conclusie	21

5. ONDERZOEKSMETHODEN	23
5.1 Kwalitatief onderzoek	23
5.2 Deelvraag 1 en 2: literatuuronderzoek	23
5.3 Deelvraag 3 en 4: diepte-interview, expertinterview en focusgroep	24
5.3.1 Diepte-interview	24
5.3.2 Expertinterview	25
5.3.3 Focusgroep	25
5.4 Werving van respondenten	25
5.5 Ethiek van het onderzoek	26
5.6 Verloop van het onderzoek	26
5.7 Data-analyse	27
5.8 Interne validiteit	27
5.9 Betrouwbaarheid	28
6. RESULTATEN	29
6.1 Inleiding	29
6.2 Algemene data grootouders	29
6.3 Kernlabel 1: Religieuze praktijken	30
6.3.1 Bijbellezen	31
6.3.2 Bidden	31
6.3.3 Zingen	32
6.3.4 Kerkgang	32
6.3.5 Doop	32
6.3.6 Catechisatie	33
6.3.7 Belijdenis doen	33
6.3.8 Heilig Avondmaal	33
6.3.9 Christelijke school	34
6.3.10 Geloofsgesprek	34
6.3.11 Huwelijk	34
6.4 Kernlabel 2: (Groot)ouder	35
6.4.1 Eigen grootouders	35
6.4.2 Eigen ouders	35
6.4.3 Zelf ouder zijn	36
6.4.4 Grootouder zijn	36

6.5	Kernlabel 3: Geloofsontwikkeling en godsbeeld.....	37
6.5.1	Het cognitieve en morele aspect van geloofsontwikkeling.....	37
6.5.2	Het sociale aspect van geloofsontwikkeling.....	37
6.5.3	Godsbeelden in de jeugd.....	37
6.5.4	Godsbeelden in de volwassenheid.....	37
6.6	Kernlabel 4: (De)legaat.....	38
6.6.1	(De)legaat	38
6.6.2	Loyaliteit	38
6.6.3	Exoneratie.....	39
6.7	Conclusie	40
7.	CONCLUSIE, DISCUSSIE EN AANBEVELINGEN.....	41
7.1	Inleiding	41
7.2	De doorwerking van (de)legaten vanuit ontvangen geloofsopvoeding naar gegeven geloofsopvoeding aan de volgende generaties.....	41
7.2.1	Legaten bij de religieuze praktijken.....	41
7.2.2	Delegaten bij de religieuze praktijken.....	42
7.2.3	Gezinsfactoren rondom de doorwerking van (de)legaten	43
7.3	Geloofsontwikkeling en godsbeelden	43
7.4	Discussie	44
7.4.1	Kerkelijke relevantie	44
7.4.2	Maatschappelijke relevantie	44
7.4.3	Wetenschappelijke relevantie.....	44
7.4.4	Beperkingen van het onderzoek	44
7.5	Aanbevelingen.....	45
7.5.1	Voor de kerk	45
7.5.2	Voor de contextuele benadering.....	45
7.5.3	Voor vervolgonderzoek	46
	LITERATUURLIJST	47
	BIJLAGES	52
BIJLAGE 1	Fasenmodel van Fowler.....	53
BIJLAGE 2	Tabel met verschillen tussen delegaat en legaat	54
BIJLAGE 3	Brief aan Voorthuizen.....	55
BIJLAGE 4	Interviewleidraad respondenten.....	57
BIJLAGE 5	Toestemmingsformulier deelname onderzoek	59

BIJLAGE 6	Interviewleidraad expertinterview.....	60
BIJLAGE 7	Vragen ter voorbereiding voor de focusgroep.....	62
BIJLAGE 8	Toelichting religieuze praktijken	64
BIJLAGE 9	Labelschema respondenten	67
BIJLAGE 10	Labelschema expertinterview en focusgroep	71

VOORWOORD

Drie jaar geleden kwamen we als gezin in Garderen wonen, omdat mijn man predikant werd in de Hervormde Gemeente daar. Het trof ons in het pastoraat dat pastoranten ons soms vertelden nog steeds last te hebben van de geloofsopvoeding die zij vroeger hadden ontvangen. Het bleek van invloed te zijn op hun geloofsontwikkeling. Het is bijzonder om te zien dat sommigen na een periode van weinig kerkelijke betrokkenheid op latere leeftijd de weg naar God en de kerk (terug) vonden. Deze grootouders hebben kinderen opgevoed en trekken actief met hun kleinkinderen op. Ook dat is de Veluwe: vaak wonen families in hetzelfde dorp of in dezelfde streek. De grondlegger van het contextuele gedachtegoed – Nagy – waardeerde zo’n grootfamilie waarbij meerdere generaties dicht bij elkaar leven. Hij zou zich – benevens het protestantisme – thuis kunnen voelen op de Veluwe.

Ik vroeg mij af hoe de geloofsontwikkeling van grootouders van invloed is geweest op de geloofsopvoeding aan hun kinderen. Nu zijn ze grootouders: wat geven ze in deze levensfase mee over het geloof aan hun kleinkinderen?

Van mij werd verwacht dit onderwerp met wetenschappelijk gefundeerde artikelen te onderbouwen. Dat bleek een moeilijke opgave omdat er weinig over gepubliceerd scheen te zijn. Mijn stelling is: “De beste zoekmachine is je eigen netwerk”. Via artikelen die anderen mij aanreikten kon ik verder. Mijn dank gaat in het bijzonder daarbij uit naar Arthur Hegger en Gerda Mosterd – Pol, studiekringgenoten van de Christelijke Vereniging voor Psychiaters, Psychologen en Psychotherapeuten (CVPPP), die mij cruciale literatuur overhandigden.

Naast literatuurstudie heb ik interviews afgenomen. Ik bedank mijn contactpersonen namens de kerken bij het zoeken naar grootouders die met mij in gesprek wilden gaan over hun levensloop: Wim van der Vegte (Voorthuizen), ds. Kees Visser (Kootwijkerbroek) en Jacob van Vliet (Uddel). Mijn dank gaat uiteraard uit naar die grootouders die bereid waren om aan het onderzoek deel te nemen en het vertrouwen wat ze mij geschonken hebben! Kees Bregman en de focusgroep hebben hun licht laten schijnen over de resultaten, waarvoor dank.

Oma Jeannette van Lagen, dochter Jacolien de Ruiter en kleindochter Bo waren bereid om door Henrico Scheffel op de gevoelige plaat vastgelegd te worden. Hanneke de Leede-Oosten heeft de summary voor haar rekening genomen.

In Gert Vierwind heb ik een begeleider getroffen die mij de ruimte gaf om soms ‘buiten de lijntjes te kleuren’. Dank voor het vertrouwen wat ik daarin geproefd heb en voor je enthousiasme voor deze thesis.

Tenslotte: Pieter en Joël. Jullie konden mij thuis uittekenen achter de computer. Hopelijk komt er nu – zoals Ter Horst dat zo mooi benoemt – “herstel van het gewone leven”. Zonder jullie liefde, steun én geduld (!) kan ik geen thesis neerzetten.

Ik eindig met een vers uit een psalm – een lied uit de Bijbel - wat mij raakt rondom intergenerationele opvoeding:

*Laat ons wat onze vaders vertelden
doorgeven en aan onze kind'eren melden.
't Getuigenis aan Israël geschonken,
het heil dat van de hemel heeft geklonken,
het is een licht dat ons ten leven leidt -
ons en al wie door ons wordt ingewijd.*

- Psalm 78: 2 (Nieuwe Berijming) -

1. INLEIDING

1.1. Aanleiding

Het is in 1985 dat Piet van der Ploeg zijn proefschrift schrijft, getiteld 'Het lege testament' (Van der Ploeg, 1985). Hij interviewt zestien jongeren die zich hebben laten uitschrijven uit de toenmalige Gereformeerde Kerken in Nederland. Zij hebben ervaren dat de geloofsopvoeding voornamelijk draaide om de vormen en te weinig om de inhoud van het geloof.

Twee jaar eerder concludeerde Trees Andree dat bij rooms-katholieke jongeren geloven ook niet vanzelf gaat en geloofsopvoeding veelal uit gewoonte plaats vond (in Van de Koot, 2013, p. 88).

Er zijn daarna diverse onderzoeken gedaan naar de rol van ouders in de geloofsopvoeding, waarvan een overzicht te vinden is in het proefschrift van Van de Koot. Volgens Elshof zijn er echter weinig onderzoeken die de betekenis van grootouders voor de religiositeit van de derde generatie duidelijk maken, terwijl die volgens haar wel degelijk een grote invloed kunnen hebben (Elshof, 2009, p. 335; 2010). Zij onderzoekt daarom bij drie rooms-katholieke families hoe religiositeit zich ontwikkelt binnen drie generaties. Zij concludeert dat de religiositeit niet afneemt, maar dat de beleving van geloof wel verandert in de tijd. Het geloof komt tot uiting in het spreken over geloof, in religieuze praktijken en in de levenswandel.

In de Verenigde Staten is het Bengtson die een longitudinaal onderzoek doet en vast stelt dat grootouders van groot belang zijn voor de geloofsontwikkeling van hun kleinkinderen en dat in 2000 religieuze overtuigingen sterker worden overgedragen dan in 1971 (Bengtson, Copen, Putney & Silverstein, 2009). Vormen worden minder sterk overdragen in tegenstelling tot de inhoud van het geloof. Opmerkelijk bij dit onderzoek is de sterke invloed van grootmoeders op hun kleinkinderen en in het bijzonder hun kleindochters (Copen & Silverstein, 2008).

Ook uit een studie van Burr, Brooke Kuns, Atkins, Glee Bertram & Sears (2015) komt naar voren dat moeders en grootmoeders "were most identified as transmitting religious values and practices" (p. 193).

Meulink-Korf concludeert dat "in boeken over geloofsoverdracht het perspectief van de ouders behoorlijk onderbelicht is" (2019, p. 120). Zij stelt dat er te weinig onderzoek is gedaan naar hoe de opvoeder zelf zich ontwikkelt op geloofsgebied en noemt dit eenzijdig. Deze thesis wil zich daarom richten op grootouders die terugkijken op hun geloofsontwikkeling middels het bevragen van ontvangen en gegeven geloofsopvoeding. Dat zal vanuit verschillende invalshoeken benaderd worden.

Allereerst is er het pedagogische gezichtspunt om in te zoomen op de geloofsbeleving in de jeugd van de grootouders. Hierbij kan gedacht worden aan de inhoud van de geloofsopvoeding, alsmede aan de vormgeving.

Daarnaast wordt er vanuit de godsdienstspsychologie accent gelegd op geloofsontwikkeling en de ontwikkeling van godsrepresentaties. Zo stellen Hall en Fujikawa (2013) dat er twee soorten kennis zijn in een mens met betrekking tot het godsbeeld: impliciet en expliciet. Expliciete kennis is de bewuste kijk op God en betreft de levensgeschiedenis die een mens deelt met God. Minder bewuste godsbeelden, die bepaalde gevoelsladingen kennen, zitten in de impliciete kennis, die verbonden is met vroege ervaringen. Deze twee soorten van kennis kunnen dicht bij elkaar liggen, maar ook gedesintegreerd zijn, wat gevolgen kan hebben voor het religieus opgroeien.

Een derde inzicht biedt de contextuele benadering, omdat deze benadering de intergenerationele lijn benadrukt en daar woorden aan geeft. Zo benoemt de grondlegger van deze benadering, Ivan Boszormenyi-Nagy¹ (Boszormenyi-Nagy & Krasner, 2018) een legaat als een “immer geldende taak die de generaties overspant” en “als mandaat voor de toekomst” dat kansen biedt voor het nageslacht (p. 158). Kinderen krijgen een opdracht van hun ouders om met positieve toewijding iets aan het leven bij te dragen (Dillen, 2004, p. 58). Ontvangen opvoeding kan echter ook als delegaat ervaren worden. Dan worden “persoonlijke eisen van ouders (of eerdere generaties) aan nakomelingen opgelegd” (Boszormenyi-Nagy & Krasner, p. 473). Vaak is de intentie van de ouder goed, maar is het voor het kind beschadigend (Michielsen, Van Mulligen & Hermkens, 2019, p. 280). De vraag is wanneer een kind in de geloofsopvoeding te maken krijgt met delegaten, hoe dat doorwerkt in de opvoeding die het kind gaat geven als het (groot)ouder is geworden.

Deze drie benaderingen kunnen behulpzaam zijn om te onderzoeken hoe ontvangen (de)legaten in de eigen ontvangen geloofsopvoeding doorwerken in geloofsopvoeding die zij gegeven hebben. Deze kennis kan van belang zijn voor pastorale begeleiders. Het onderzoek richt zich op grootouders uit een drietal hervormde Veluwe gemeentes. Als laatste zal worden meegenomen wat zij aan hun kleinkinderen willen meegeven.

1.2 Probleemstelling

Er is geen nader onderzoek gedaan of grootouders legaten en delegaten in hun eigen geloofsopvoeding ervaren hebben en hoe deze hebben doorgewerkt in de opvoeding aan hun kinderen en kleinkinderen.

1 Vanaf hier te noemen Nagy.

1.3 Vraagstelling

In welke mate hebben grootouders legaten en delegaten ervaren in hun geloofsopvoeding en hoe denken zij dat deze hebben doorgewerkt in de opvoeding van hun kinderen en kleinkinderen?

1.4 Deelvragen

1. Wat is uit onderzoek bekend over de geloofsontwikkeling van verschillende generaties en de rol van grootouders daarbij?
2. Wat zijn legaten en delegaten in de geloofsopvoeding vanuit contextueel perspectief bekeken?
3. Welke legaten en delegaten hebben grootouders ervaren in de eigen ontvangen geloofsopvoeding?
4. Welke invloed hebben legaten en delegaten volgens de grootouders gehad op de door hen gegeven geloofsopvoeding aan hun kinderen en kleinkinderen?

1.5 Doelstelling

Het zicht krijgen op de intergenerationele doorwerking van legaten en delegaten bij grootouders ten aanzien van geloofsopvoeding en vervolgens deze informatie doorgeven aan de (pastorale) begeleiders binnen religieuze gemeenschappen, zodat zij hun begeleiding hierop kunnen afstemmen en zodat de begeleiding van (groot)ouders rondom geloofsopvoeding versterkt kan worden.

1.6 Persoonlijke professionalisering

Naast het vergroten van kwalitatieve onderzoeksvaardigheden is het een uitdaging om het contextuele gedachtegoed te verbinden met andere onderzoeksgebieden.

Het pastoraat is gebaat bij meer inzicht in de doorwerking van ontvangen geloofsopvoeding. Het doel is dat de werking van een delegaat ten einde komt en zo volgende generaties niet ermee belast worden.

Daarnaast beantwoordt de thesis aan de oproep van De Roest om christelijke gemeenschappen te onderzoeken ten einde haar beter “te kennen en te begrijpen” (PThUnie, 2019, p. 22).

2. ONTVANGEN GELOOFSOPVOEDING IN HET LICHT VAN GELOOFSONTWIKKELING EN GODSREPRESENTATIES

2.1 Inleiding

In de eerste deelvraag wordt gevraagd naar wat uit eerder onderzoek bekend is over de geloofsontwikkeling van verschillende generaties en de rol van grootouders daarbij. Deze vraag zal worden behandeld in twee hoofdstukken.

In dit hoofdstuk valt de nadruk op hoe de verwerking van geloofsopvoeding kan verlopen gedurende de levensloop. Dat geldt voor grootouders en hun kinderen. In het volgende hoofdstuk wordt gezien hoe grootouders betrokken kunnen zijn bij het geven van geloofsopvoeding aan hun kleinkinderen.

Er wordt stil gestaan bij geloofsontwikkeling en bij de ontwikkeling van godsrepresentaties.

Een mens leeft te midden van andere mensen. Om deze relationele werkelijkheid te ordenen heeft Nagy vier dimensies beschreven: de feiten, de psychologie, de transacties en de relationele ethiek (Van der Meiden, 2020, p. 35). In dit hoofdstuk gaat het over de tweede dimensie, de psychologie en komen de volgende vragen aan bod:

- Welke psychologische factoren spelen een rol bij de ontwikkeling van geloof?
- Wanneer ontstaan godsrepresentaties en hoe constant zijn die gedurende de levensloop?

2.2 Geloofsontwikkeling

Fowler was de eerste godsdienstpsycholoog die in 1981 met een model² voor geloofsontwikkeling voor de hele levensloop kwam in zijn boek 'Stages of Faith'. Zijn model kent zes opeenvolgende stadia, waarbij progressie is van de ene naar de andere fase, maar terugval is ook mogelijk.

Geloof ziet Fowler als het "zoeken naar een band met het transcendente". Het is een "oriëntatie van de hele persoon" die zin geeft aan iemands doelen, gedachten en handelingen (p. 14).

In zijn werk is hij beïnvloed door Piaget, Kohlberg en Erikson; hij laat hen in zijn boek fictief met elkaar in gesprek zijn. Fowler wil in zijn model de cognitieve, morele en sociaalemotionele ontwikkeling integreren. Voor deze zienswijze is waardering (Vergouwen, 2001, p. 102; Levenson, Aldwin en Igarashi, 2015).

² Het model is zichtbaar in bijlage 1.

Het is “zeer opvallend” dat het onderzoek naar geloofsontwikkeling zich veelal beperkt heeft tot de kindertijd en adolescentie (Levenson et al., p. 193/194).

2.2.1 *Kritiek op Fowler*

Vanuit verschillende richtingen worden er kanttekeningen geplaatst bij het model van Fowler. Zowel Vergouwen (p. 123), Levenson et al. (p. 192) en Desrosiers (2012) benoemen dat er te weinig empirische onderbouwing is voor het fasenmodel. Het is onduidelijk of het model universeel toepasbaar is voor alle religies en culturen wereldwijd. King en Boyatzis (2015, p. 982) benoemen dat er op jonge leeftijd al variaties kunnen zijn in geloofsstadia.

Naderhand zijn verschillende onderzoekers verder gegaan met één aspect. Zo benadrukken Clore en Fitzgerald (2002) met hun model sterker de cognitieve component van geloven. Daarnaast wijzen zij erop dat de ontwikkeling van geloof niet via opeenvolgende fases verloopt, maar dat de ene fase geïntegreerd wordt in de volgende.

Oser en Gmünder ontwikkelden een vergelijkbaar fasenmodel, gericht op religieus oordelen (in Desrosiers, p.14; Levenson et al., p. 192; Vergouwen, p. 103).

Bandura (2003) legt de vinger bij de beïnvloeding van de geloofsontwikkeling door de omgeving, in het bijzonder door de ouders en het voorbeeld wat zij geven. Dat wordt spiritueel modelleren genoemd (Oman en Thoresen, 2003). Desrosiers plaatst als kanttekening bij dit model dat diverse onderzoeken het belang aantonen van wederkerigheid in de relatie tussen ouders en kind bij geloofsopvoeding in plaats van eenrichtingsverkeer vanuit de ouder.

2.3 Ontwikkeling van het godsbeeld

Het begrip godsbeeld drukt uit hoe een mens zich voelt ten opzichte van God en hoe hij denkt dat God over hem denkt (Grimes, 2007, p. 12). Het godsbeeld bestaat uit interne werkmodellen³, die bestaan uit verschillende cognities en emoties, bewust en onbewust, die met elkaar interacteren (Moriarty & Davis, 2012, p. 132; Schaap-Jonker, 2018, p. 9). De begrippen godsbeeld en godsrepresentaties zijn vergelijkbaar (Schaap-Jonker, 2014).

3 Op grond van ervaringen ontwikkelt een kind een intern werkmodel, wat bestaat uit: verwachtingen over de beschikbaarheid van de ouders, een beeld van zichzelf en over de relatie tot zijn ouders (Lambermon, 2012, p. 32). Verondersteld wordt dat een mens ook interne werkmodellen heeft ten aanzien van de relatie met God.

De eerste persoon die de ontwikkeling van godsbeelden beschreven heeft is Rizzuto (1979). Ieder kind vormt zich op jonge leeftijd een beeld van God en die representatie wordt gedurende de levensloop bewerkt op grond van de nieuwe ervaringen die een mens opdoet (p. 202) (Hegger, 2020, p. 204).

Verschillende studies laten zien hoe allerlei bevolkingsgroepen denken over God. God als Schepper en Vader zijn dominante beelden, terwijl God volgens velen wel moederlijke trekken heeft (Grimes, p. 13, 14). Overigens is het onderzoek naar godsbeelden gevoelig voor taal. De beelden en gevoelens die iemand bij God als Vader of Moeder heeft, kunnen immers per persoon sterk variëren.

Kunkel beschrijft godsbeelden in twee dimensies. De eerste richt zich op het meer mystieke of juist antropomorfe beeld van God. De tweede betreft een straffend of zorgzaam beeld van God (Grimes, p. 16). Schaap-Jonker en Eurelings- Bontekoe (2009) ontwikkelden de Vragenlijst Godsbeeld. Bij het benoemen van gevoelens naar God zijn er drie schalen: positieve gevoelens, angst en boosheid. Bij het denken over Gods handelen eveneens drie schalen: ondersteunend handelen, heersend of straffend handelen en passiviteit (p.3).

Veel onderzoek is gedaan naar de invloed van ouders op het godsbeeld van de kinderen (Grimes, p. 19). God kan functioneren als een gehechtheidsfiguur naast of in plaats van de ouder. In het eerste geval correspondeert het godsbeeld met het beeld wat het kind heeft van de ouder. In het tweede geval compenseert het beeld van God de behoeftes aan zekerheid en beschikbaarheid voor het kind, die niet vervuld worden in de band tussen ouders en kind.

Beelden van God kunnen verschuiven in een mensenleven en lijken flexibel te zijn. Tegelijk lijken oude en nieuw verworven beelden van God naast elkaar te kunnen bestaan. Er is nog te weinig zicht op de werking van oudere onbewust opgeslagen beelden van God (Rizzuto, p. 48; Vergouwen, p. 113). Deze zijn immers niet goed meetbaar met kwantitatief onderzoek (Grimes, p. 29). Ook Corvelyn, Luyten en Dezutter (2015, p. 105) concluderen dat godsrepresentaties dynamisch zijn en veranderen in de tijd, maar dat nog onduidelijk is hoe. Longitudinaal onderzoek is daarom nodig.

2.4 Conclusie

Fowler heeft beschreven dat bij de geloofsontwikkeling cognitieve, morele en sociaal-emotionele factoren een rol spelen. Opvallend is dat waar Fowler zocht naar de integratie van deze factoren, andere onderzoekers menen dat één van deze aspecten meer nadruk behoeft. Godsrepresentaties ontstaan op jonge leeftijd.

Bij zowel geloofsontwikkeling als godsrepresentaties is veel onderzoek gedaan naar de kinderjaren, maar hoe zij zich ontwikkelen vanaf de jongvolwassenheid – en dus bij ouders en grootouders- is onduidelijk. Het ontbreekt aan cross-sectioneel en longitudinaal onderzoek.

3. GEGEVEN GELOFSOPVOEDING DOOR GROOTOUDERS

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de rol van grootouders bij de geloofsopvoeding gezien, waarmee antwoord wordt gegeven op het tweede deel van deelvraag één.

Het geven van geloofsopvoeding valt onder de derde dimensie bij Nagy, namelijk de transacties.

De volgende vragen komen aan bod:

- Wat laten onderzoeken naar de rol van grootouders in de geloofsopvoeding zien?
- Welke plaats hebben religieuze praktijken in de geloofsopvoeding?

3.2 De rol van grootouders in de geloofsopvoeding

Verschillende onderzoekers stellen vast dat er weinig onderzoek is gedaan naar de rol van grootouders bij geloofsoverdracht. Vaak vindt onderzoek naar religieuze socialisatie plaats binnen het nucleaire gezin en nauwelijks daarbuiten (Gutierrez, Goodwin, Kirkinis & Mattis (2014); Allana, Tennant & Petrucka (2017)). Dat is ook in Nederland te zien bij een contextueel onderzoek van het Research Centre for Youth, Church and Culture (OJKC, 2020, p. 1). Men richt zich op ouders, omdat uit meerdere onderzoeken blijkt dat zij “de meest belangrijke mensen zijn in de geloofsoverdracht naar hun kinderen”. Sonnenberg benoemt echter dat ook grootouders regelmatig belangrijke identificatiefiguren kunnen zijn voor jongeren (Protestantse Kerk, 2020).

Bij geloofsoverdracht wordt verschil gemaakt tussen religiositeit en spiritualiteit. Boyatzis (2005, p. 125) benoemt de religieuze ontwikkeling als “het ingroeien in een georganiseerde gemeenschap die verhalen, praktijken, leerstellingen, rituelen en symbolen delen”. De spirituele ontwikkeling is “de zoektocht naar een relatie met een heilige transcendente entiteit”.

Bengtson wordt als enige genoemd die de rol van grootouders uitvoerig heeft onderzocht middels een longitudinaal onderzoek in 2008 (Gutierrez et al., p. 2). Dat onderzoek besloeg 35 jaar, waarin ruim 3500 respondenten van vier generaties werden bevraagd naar de invloed van (groot)ouders op de geloofsontwikkeling van (klein)kinderen (Bengtson, Putney en Harris, 2013).

Bengtson et al. vinden het treffend dat veel religieuze praktijken onveranderd zijn gebleven gedurende vier decennia (p. 185). Die constante blijkt het meest gewaarborgd bij een warme, bevestigende opvoedstijl.

Er zijn vier manieren waarop grootouders hun invloed kunnen aanwenden:

- a. grootouders kunnen de religieuze socialisatie van hun kleinkinderen op zich nemen, omdat de ouders dat niet doen.
- b. grootouders kunnen de geloofsopvoeding die hun kinderen geven, bevestigen.
- c. grootouders kunnen de geloofsopvoeding van hun kinderen ondermijnen of uitdagen.
- d. grootouders kunnen de religieuze socialisatie van hun kleinkinderen negeren.

De eerste twee manieren zorgen voor een goede geloofsoverdracht (p. 187).

Bengtson et al. concluderen dat de rol van grootouders in vier decennia is afgenomen en dan met name de rol van de grootvaders. Grootmoeders hebben een sterkere invloed en in het bijzonder op hun kleindochters.

Gutierrez et al. ziet een beperking in het onderzoek van Bengtson et al., omdat zij enkel 'witte populaties' beschrijven. Gutierrez et al. benadrukken dat een Afrikaans Amerikaanse populatie een eigen pad kent van religieuze socialisatie vanwege meer intergenerationele familiestructuren (p. 1). In hun onderzoek komt naar voren dat met name grootmoeders meer invloed hebben op het leven van kleinkinderen dan grootvaders, wat overeen komt met wat Bengtson et al. zeggen (p. 8). Zij leggen de nadruk op het belang van religie en sturen de kleinkinderen naar religieuze diensten. Grootouders hebben invloed op religiositeit, maar minder op de spiritualiteit. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen welke boodschappen en religieuze praktijken grootouders het beste kunnen inzetten ten bate van de geloofsontwikkeling van hun kleinkinderen.

Allana et al. deden onderzoek in Tanzania bij acht ouders en zes grootouders naar de rol van grootouders bij de spirituele opvoeding van islamitische jonge kinderen. Grootouders bieden directe of indirecte ondersteuning bij de geloofsopvoeding: van het brengen naar gebedshuizen tot het doorgeven van reflecties en verhalen. Zij zijn een rolmodel en van onschatbare waarde (p. 251).

3.3 Religieuze praktijken

Eén aspect van de geloofsopvoeding is de overdracht van religieuze praktijken. Religieuze praktijken zijn volgens Van de Koot acties of handelingen die gemeenschappelijk, betekenisvol en intentioneel zijn (p. 86). Zij benoemt de volgende praktijken: gebed, zingen, Bijbelverhalen lezen of vertellen, het geloofsgesprek, de zondag vieren, doop, kerkgang en schoolkeuze. Het zijn ouders die hun kind uitnodigen om deel te nemen aan de religieuze praktijken (p. 270).

Ter Horst benoemt dat een kind eerst ingewijd moet worden middels religieuze praktijken om vervolgens zich te kunnen toewijden (1995, p. 130), wat het doel is van deze praktijken.

Andere protestantse religieuze praktijken voor oudere kinderen en volwassenen zijn het deelnemen aan kinderclubs, catechese, het verenigingsleven voor jongeren en volwassen, een huwelijksdienst en deelname aan het sacrament van het Heilig Avondmaal.

3.4 Conclusie

Het onderzoek naar de rol van grootouders bij de geloofsopvoeding van kleinkinderen is beperkt, maar laat zien dat grootouders betekenis kunnen hebben voor de geloofsopvoeding van hun kleinkinderen. Het gaat dan met name om religiositeit en het zijn vooral de grootmoeders die op dit gebied invloed hebben.

Er dient wel opgemerkt te worden dat onderzoeksresultaten van 'blanke of zwarte' Amerikanen en islamitische Tanzanianen niet direct over te zetten zijn naar protestantse Nederlanders.

Longitudinaal onderzoek naar geloofsontwikkeling hebben Bengtson et al. verricht, maar Levenson et al.⁴ lijken daar niet van op de hoogte te zijn.

Geconcludeerd kan worden dat religieuze praktijken vormen van religiositeit zijn die als doel hebben de spirituele geloofsontwikkeling bij het kind op gang te brengen.

⁴ Zie hoofdstuk 2, p. 11

4. LEGATEN EN DELEGATEN IN DE GELOOFSOPVOEDING

4.1 Inleiding

De tweede deelvraag behandelt het verband tussen (de)legaten en geloofsopvoeding. Allereerst zal beschreven worden wat (de)legaten zijn vanuit contextueel perspectief. Vervolgens zal onderzocht worden of deze begrippen toepasbaar zijn op het gebied van de geloofsopvoeding.

4.2 De balans van geven en ontvangen

Nagy is een Hongaars- Amerikaanse psychiater die rond 1960 de “intensive family therapy” (Dillen, 2004, p. 21) ontwikkelt ter ondersteuning van schizofrene patiënten. Het is het begin van een langdurig proces om te reflecteren op gezinsstructuren, waarbij Nagy een eigen juridisch taalveld creëert.

Nagy ziet dat gebeurtenissen uit het verleden gevolgen hebben voor huidige en toekomstige generaties (Boszormenyi - Nagy & Krasner, 2018, p. 82) en daarom wordt de contextuele benadering een intergenerationele therapie genoemd. Generaties zijn afhankelijk van elkaar en dragen verantwoordelijkheid voor elkaar, wat Nagy benoemt als de relationeel ethische dimensie, de vierde dimensie. De relatie tussen ouders en kind noemt hij een existentiële loyaliteit: “een onherroepelijke, niet van gevoelens of omstandigheden afhankelijke verbinding, een bestaansgegeven” (Meulink – Korf, 2007, p. 21).

Nagy vergelijkt de zorg voor elkaar met een balans van geven en ontvangen, die altijd in beweging is. In een relatie geeft soms de één meer, soms de ander. Dat wordt bijgehouden in een “grootboek”. Het ijkpunt daarbij is rechtvaardigheid. Het zijn uiteindelijk de betrokkenen in een relatie die bepalen wat rechtvaardig is (Boszormenyi - Nagy, 2017, p. 114) en dat zal in elke nieuwe context opnieuw bepaald moeten worden (Dillen, 2004, p. 60).

4.3 (De)legaten⁵

4.3.1 Legaten

Ontvangen erfenissen kunnen verrijkend of belastend zijn. Nagy heeft hieraan de woorden legaat en delegaat verbonden.

5 Zie bijlage 2 voor een verdiepend overzicht van verschillen tussen delegaat en legaat.

Een legaat is “een deel van het erfgoed dat men verdienstelijk kan maken voor zichzelf en het nageslacht” (Michielsen et al. 2019, p. 283). Het bevat een erfenis als ook een opdracht om “de lasten te verminderen en de baten te bewaren” (p. 170).

Nagy zag een legaat eerst als het min of meer gelijksoortig doorgeven van het gedrag of gedachtengoed van de voorouders (Meulink – Korf, 2019, p. 253) maar later als het zo bewerken van de erfenis – het uitzeven - dat het een kwalitatieve bijdrage is voor de volgende generatie (Nagy, 2018, p. 159, p. 476; Dillen, p. 58; Meulink- Korf & Van Rhijn, 2005, p. 39). Er wordt verwacht dat het ontvangen legaat wordt ingepast in het eigen leven (Onderwaater, 2018, p. 45).

4.3.2 Delegaten

Ook het begrip delegaat heeft een ontwikkeling meegemaakt in de contextuele benadering. Nagy (2018, p. 153) ontleent het begrip aan Helm Stierlin. Een delegaat is in eerste instantie een positief begrip wat aanduidt dat een kind autonomer wordt en door zijn ouders gedelegeerd wordt om aan de wereld deel te gaan nemen. Volgens Stierlin houdt het “eren van ouders niet in dat men zich onvoorwaardelijk moet onderwerpen aan alle ‘delegaten’” (p. 173). Het kind krijgt levensopdrachten mee (Onderwaater, p. 26). Zo beschreven lijkt het op het bovenstaande legaat (p. 74). Nagy neemt later het begrip delegaat over, maar dan kleurt het begrip negatief. Onderwaater noemt een delegaat een belastende opdracht (p. 191). Te denken valt aan – soms onbewust gegeven - opdrachten die niet passen bij iemands capaciteiten en belangstelling (p. 199). Dat kan ongevoeligheid en schuldgevoelens in de hand werken (p. 81). Volgens Sent is het gevolg dat het kind niet autonoom keuzes kan maken in het leven (2019, p. 21). Dan krijgen “de belangen van de ouders, al of niet bewust, voorrang boven die van het kind” (Michielsen et al., 2019, p. 29).

Een delegaat kan veranderen in een legaat. Volgens Nagy moet het nageslacht bevrijd worden van “verlammende gewoonten, tradities en delegaten van vorige generaties” (p. 476).

4.4 (De)legaten en geloofsopvoeding

4.4.1 De contextuele benadering en geloof

Nagy komt uit een van oorsprong rooms-katholieke familie. Met name zijn grootvader was gelovig en “zeer loyaal aan de kerk” (Van Rhijn & Meulink – Korf, 2001, p. 38), maar voor zijn vader gold dat minder. Nagy zelf nam in zijn jeugd afstand van de kerk. Religie zal voor hem iets “esthetisch” blijven.

Het zijn Van Rhijn en Meulink – Korf die als eersten het contextuele gedachtegoed verbonden hebben met het pastoraat (Westerveld & Hofma, 2020, p. 2). Contextueel

pastoraal werkers passen de balans van geven en ontvangen ook toe op de relatie met God. Zo wordt bij de doop van een kind erkend dat God de gever is en is een doop een gave aan de gemeente (Allewijn, 2007). Bovendien bieden openbare religieuze praktijken als doop, huwelijk en belijdenis mogelijkheden om de voorgaande generaties uit te nodigen. Krasner en Yoyce benoemen dat religieuze praktijken een verbindende betekenis hebben voor de verschillende generaties (1995, p. 27).

4.4.2 (De)legaten en geloof

Volgens Nagy kan er een legaatconflict ontstaan wanneer twee partners een verschillende religieuze achtergrond hebben (2018, p. 154). Het is dan de opdracht deze legaten te integreren, want het is voor een kind moeilijk om in een legaatconflict tussen ouders te belanden.

Meulink – Korf benoemt dat geloof een legaat kan zijn waarvoor de vorige generaties zich hebben ingezet. Tot een legaat kunnen Bijbelgebruik, kerkgang en een “voorgeleefd geloof” horen (2019, p. 253). Ten aanzien van kerkverlating benoemt zij het spanningsveld voor de jongere generatie om enerzijds niet weg te doen wat de vorige generaties het nodige heeft gekost, maar anderzijds in een nieuwe tijd eigen manieren van geloven te vinden. Dat vraagt om wederzijdse erkenning: de jongere mag beseffen dat voor tradities een prijs betaald is en ouderen zouden niet moeten blijven rouwen omdat iets niet meer op “oude wijze” plaatsvindt (p. 252).

Het kan zijn dat jonge ouders, die zelf onzeker zijn over het geloof, toch hun kind laten dopen om het geloof van grootouders te respecteren en daarmee aan hen te geven (Meulink – Korf & Van Rhijn, p. 128).

Soms vragen ouders de grootouders om de geloofsopvoeding ter hand te nemen. Het wordt grootouders toevertrouwd – zij ontvangen vertrouwen – en mogen op hun beurt geloofsopvoeding geven aan hun kleinkind. Wanneer ouders dit zelf vragen aan de grootouders, hoeft het kleinkind niet in een loyaliteitsconflict te komen (Meulink – Korf, p. 119). Het kind kan thuis vrijuit praten over geloofszaken die het van grootouders gehoord heeft omdat ouders hier achter staan. Volgens Melzer en Bregman (2019, p. 6) is de kunst van ‘grootouderen’: “nooit deloyaal maken, maar verschil erkennen en waarderen”. Dat draagt bij aan een “betrouwbare leefwereld voor hun kleinkinderen”.

4.5 Conclusie

Legaten worden gegeven door ouders. Het is erfgoed dat een kind kan gebruiken in zijn verdere leven. Religieuze en spirituele uitingen van de ouder kunnen een legaat vormen. Zij

kunnen echter ook als delegaat worden ervaren: het is een last waar een kind niet mee verder kan. Een kind kan een delegaat bewerken zodat het een legaat wordt.

Tussen de generaties is er op geloofsgebied sprake van geven en ontvangen.

5. ONDERZOEKSMETHODEN

5.1 Kwalitatief onderzoek

Voor het onderzoek is gekozen voor een kwalitatieve methode vanwege verschillende redenen.

Baarda et al. (2013, p. 35) benoemen dat kwalitatief onderzoek past bij een verkennend en beschrijvend onderzoek. Er is weinig onderzoek gedaan naar geloofsontwikkeling gedurende de levensloop tot het grootouderschap toe.

Daarnaast benadrukt Mortelmans (2013, p. 21) dat kwalitatief onderzoek zich leent om complexe thema's en sociale processen te exploreren. Het onderzoeken van geloofservaringen is complex te noemen vanwege onder anderen het intieme karakter en de heiligheid ervan (Schreurs, 2012, p. 28).

Kwalitatief onderzoek is een iteratief proces: er wordt “voortdurend gependeld tussen waarnemen, verzamelen en reflecteren” (Baarda et al., p. 209) tot er saturatie – verzadiging – optreedt. Een voorbeeld hiervan is dat bij dit onderzoek eerst vier interviews afgenomen zijn alvorens een definitieve keuze gemaakt is gemaakt voor de onderwerpen van de literatuurstudie. Waar eerder gedacht werd sociologische aspecten, zoals kerkverlating mee te nemen, is besloten om na de verkenning de focus te leggen op godsdienstpsychologische – en pedagogische aspecten omdat deze meer naar voren kwamen in de interviews en de sociologische elementen in mindere mate. Na het beschrijven van literatuur is het interviewen weer ter hand genomen.

Deze werkwijze sluit deels aan bij de Grounded Theory benadering van Glaser en Strauss (Mortelmans, p. 116). De keuze voor de theorie komt op vanuit de data. Vanuit de data wordt naar de theorie gegaan en vervolgens weer naar de data. Dit wordt constante vergelijking genoemd (Baarda et al, p. 65). De werkwijze sluit niet geheel aan bij deze methode omdat in de aanleiding al gebruik gemaakt is van literatuurstudie en onderzocht is of de onderzoeksvraag al beantwoord is. Bryman (2012, p. 387) merkt op dat na het verzamelen van data er eerder concepten worden gevormd dan direct een theorie. Concepten vormen de bouwstenen van een theorie (p. 570).

5.2 Deelvraag 1 en 2: literatuuronderzoek

Het literatuuronderzoek is van belang geweest om in kaart te brengen wat er reeds bekend is over intergenerationele geloofsopvoeding, bekeken vanuit het perspectief van de grootouders. Vanuit de interviews kwam naar voren dat hun eigen geloofsontwikkeling een bepalende factor was voor wat zij hun kleinkinderen willen meegeven. Het bleek dus van belang het oog eveneens te richten op de ontwikkeling van geloof en godsbeelden. Dit zijn

twee grote onderzoeksterreinen, maar de aandacht is uitgegaan naar het ontwikkelingsperspectief gedurende de levensloop.

Er is bij het zoeken naar literatuur gebruik gemaakt van een aantal zoekmachines, te weten Google Scholar, Wiley en Narcis.

Deelvraag 1	Geloofsontwikkeling, godsbeeld, godsrepresentaties, geloofsoverdracht, geloofsopvoeding. Kerkverlating. Transmission of religion, spiritual modeling, faith development, religious socialization, transmission of religious beliefs, religious development, spiritual development (in combinatie met grandparents, grandmother, grandchildren). Ook is gezocht op auteursnamen.
Deelvraag 2	Legaten, delegaten, family loyalty, legacy, delegation, Nagy.

Tabel 1: Zoektermen bij de deelvragen

5.3 Deelvraag 3 en 4: diepte-interview, expertinterview en focusgroep

5.3.1 Diepte-interview

De Grounded Theory benadering maakt veel gebruik van diepte-interviews (Mortelmans, p. 138). Het gaat hierbij niet om de vraag 'hoe groot' maar om de vraag 'hoe-waarom' (p. 139). Verhulst en Lamberts (2015) noemen als voordeel van diepte-interviews dat gevoelige onderwerpen kunnen worden besproken en gevoelens, gedachten en gedrag van de respondent nauwkeurig in kaart kunnen worden gebracht.

Er is gebruik gemaakt van een semigestructureerd interview. De topics liggen vast, maar er is ook ruimte om ongeplande vragen te stellen (Robson & McCartan, 2016, p. 285). Het voordeel van diepte-interviews is dat een respondent niet gehinderd wordt door anderen. Anderzijds is het nadeel dat de respondent niet geïnspireerd wordt door anderen. Vanwege de complexe thematiek is gekozen voor individuele gesprekken om voldoende diepgang te krijgen.

Aanwijzingen voor het diepte-interview rondom geloofsthema's zijn beschreven door Schreurs (2012), zoals het oog hebben voor de verschillende betekenissen van een (dogmatisch) begrip in verschillende geloofstradities. Zij benoemt als valkuil onder anderen de religieuze tegenoverdracht, waarbij de eigen ervaringen van de interviewer een te sterke rol gaan spelen in het interview. Dit kan voorkomen worden door zo dicht mogelijk te blijven bij de antwoorden van de respondent.

5.3.2 Expertinterview

Een expertinterview wordt ingezet om de mening van een deskundige te horen over een bepaald onderwerp (Baarda et al., p. 92). Om vanuit de data van de interviews de juiste contextuele conclusies te mogen trekken is gekozen voor een expertinterview met dr. ds. C. Bregman. Bregman is gemeentepredikant, contextueel counselor en docent-trainer bij de Stichting Contextueel Pastoraat in Nederland.

5.3.3 Focusgroep

Daarnaast is gekozen om de data voor te leggen aan een aantal kerkelijk leidinggevendens middels een focusgroep.

Een focusgroep kan ingezet om data te verzamelen maar ook om gegevens te verwerken (Mortelmans, p. 139) en te brainstormen (Baarda et al., p. 153). Bryman benadrukt dat een focusgroep geschikt is om diepgang te krijgen rondom een topic (p. 501) en dat een groep bestaande uit drie tot vijf personen daarbij de voorkeur heeft (p. 508). Die mening is ook Mortelmans toegedaan, zeker als het complexe onderwerpen betreft (p. 173).

De respondenten zijn afkomstig uit drie hervormde gemeentes van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), de meest pluriforme kerk binnen de gereformeerde gezindte (Janse, 2018). Daarom is de focusgroep samengesteld uit leidinggevendens uit deze gemeenten, te weten ds. C. G. Visser (Kootwijkerbroek), ds. A. Vonk Noordegraaf (Uddel) en evangelist en pastoraal werker dhr. J. W. van de Vegte (Voorthuizen). Zij kregen van tevoren de thesis toegestuurd – zonder resultaten – en een blad met gespreksvragen ter voorbereiding⁶.

5.4 Werving van respondenten

Er is contact gezocht met de Hervormde Gemeenten van Kootwijkerbroek, Uddel en Voorthuizen⁷. De respondenten zijn vervolgens individueel gevraagd door een ouderling, pastoraal werker of predikant in deze gemeenten. De meeste respondenten zijn tussen de 45 en 67 jaar oud; de gemiddelde leeftijd is 63 jaar. Volgens Erikson bevinden deze grootouders zich in de middelbare volwassenheid, waarbij het gaat om “fulfilling life goals that involve family, career, and society; developing concerns that embrace future generations” (Erikson, 1963, geciteerd in Gleitman, 1986, p. 562).

⁶ Zie bijlage 7 voor de gespreksvragen voor de focusgroep.

⁷ Zie bijlage 3 voor de correspondentie met Voorthuizen. Deze brief is ook naar de andere gemeenten gegaan.

Vervolgens is er telefonisch of per mail contact geweest met de respondenten om het onderzoek toe te lichten. In totaal gaat het om vijf echtparen, één respondent die een partner heeft verloren en twee respondenten die ervoor kozen om zonder hun partner geïnterviewd te worden. Het betreft zes mannen en zeven vrouwen.

5.5 Ethiek van het onderzoek

In het contact vooraf met de respondenten is anonimiteit uitgelegd. Ook is er een toestemmingsformulier – informed consent - getekend door de respondenten en onderzoeker⁸. Er is uitgelegd dat het bronnenboek, waarin de getranscribeerde interviews opgenomen zijn, enkel door een medestudent en beoordelaars ingezien zal worden.

5.6 Verloop van het onderzoek

Begin oktober is een proefinterview afgenomen bij een bekende uit de Hervormde Gemeente van Garderen. Zo kon het interviewschema getoetst worden. De interviews zijn daarna afgenomen tussen half oktober en eind januari. Na de eerste vier interviews is een pauze ingelast om de literatuurhoofdstukken te beschrijven en bleek dat de kwaliteit van de data voldoende was om een voorlopig antwoord te kunnen geven op de vraagstelling. Vanaf eind december zijn de laatste vier interviews afgenomen. Het laatste interview vond plaats via een eerder verworven respondent, het zogenaamde sneeuwbaaleffect (Baarda et al., p. 98). Het contact is wel tot stand gebracht door de contactpersoon.

De werving van respondenten was niet gemakkelijk. De leeftijdseis in combinatie met de problematiek en het grootouderschap bleek moeilijk. Uiteindelijk zijn een paar respondenten ouder dan 67 jaar, maar de eis van het grootouderschap is overeind gebleven. De contactpersonen wilden bovendien zoeken naar respondenten die in staat waren om geloofszaken te verwoorden.

Bij bijna alle respondenten zijn de interviews bij hen thuis afgenomen. Eén respondent wilde in het kerkelijk centrum bijeen komen.

Na afloop van de interviews is besloten om ook aan de proefpersoon toestemming te vragen voor het verwerken van het proefinterview vanwege ondersteunende data, maar ook vanwege enkele unieke elementen ten opzichte van de andere interviews. In totaal komt daarmee het aantal respondenten op veertien.

⁸ Dit formulier is te vinden onder bijlage 5.

5.7 Data-analyse

De interviews zijn achtereenvolgens getranscribeerd, open gecodeerd en daarna axiaal. Daarbij is gebruik gemaakt van Atlas.ti. De manier van origineel coderen – iedere onderzoeker bedenkt zelf codes- vindt zijn oorsprong in de grounded theory (Bryman, p. 568). Er ontstaat zo een versie van een codeboom met kernlabels (Mortelmans, p. 444). Er zijn daarbij zowel beschrijvende als interpreterende codes aangemaakt (Boeije, 2014, p. 93).

Het vertrekken vanuit de data wordt inductief coderen genoemd (Bryman, p. 24). Tegelijk is bij het axiaal coderen teruggegrepen op de terminologie vanuit de theorie, wat een meer deductief karakter heeft. Bryman benoemt dat inductie deductieve elementen met zich meebrengt en vice versa (p. 26). Ook hierin wordt het iteratieve proces van kwalitatief onderzoek zichtbaar: het voortdurend pendelen tussen theorie en data.

In totaal zijn er vier kernlabels:

1. Religieuze praktijken⁹
2. (Groot)ouders: het betreft data rondom eigen (groot)ouders en het zelf (groot)ouder zijn.
3. Geloofsontwikkeling en godsbeeld
4. (De)legaten en andere contextuele thema's

In bijlage 9 is het labelschema te vinden en in bijlage 10 het labelschema van het expertinterview en de focusgroep.

5.8 Interne validiteit

Volgens Baarda et al. is validiteit “de mate waarin onze manier van werken (...) ons in staat stelt om juiste waarheidsgetrouwe uitspraken te doen over het object van onderzoek” (p. 243).

Methodologische triangulatie, te weten diepte-interviews, expertinterview en focusgroep¹⁰ en daarbij data triangulatie – data afkomstig van respondenten, een expert en focusgroep - verhogen de validiteit (Mortelmans, p. 480).

Literatuurstudie is behulpzaam bij het interpreteren, onderbouwen en toetsen van de data en vergroot zo de validiteit (Baarda, p. 245).

Ook peer-debriefing (p. 245) draagt bij aan de validiteit. Zo is de topiclijst van tevoren voorgelegd aan enkele theologen en bekijkt een medestudent de wijze van coderen.

Door het gebruiken van een interviewschema kan een bepaalde mate van replicerbaarheid behaald worden. Volledige replicerbaarheid noemt Mortelmans “een methodologisch luchtkasteel” (p. 478).

9 In bijlage 8 is een toelichting op de elf protestantse religieuze praktijken te vinden.

10 Bijlage 6 bevat de interviewleidraad voor de expert en bijlage 7 de vragen voor de focusgroep.

Als laatste vergroot het onderzoek doen in meerdere gemeenten de validiteit.

5.9 Betrouwbaarheid

Betrouwbaarheid is volgens Baarda “de mate waarin de resultaten onafhankelijk zijn van toeval” (p. 243). Er zijn verschillende manieren om de betrouwbaarheid te verhogen. Zo liggen de topics bij het interviewschema vast, wat volgens Mortelmans voordelig is voor standaardisatie (p. 225).

Daarnaast kunnen andere onderzoekers de data kunnen controleren (p. 478) en er wordt duidelijkheid verschaft over het verloop van het onderzoek (p. 479), zodat het navolgbaar is.

Tenslotte vergroten het opnemen en letterlijk transcriberen van de interviews en het gebruik van Atlas.ti de betrouwbaarheid (Baarda, p. 216).

6. RESULTATEN

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de deelvragen 3 en 4:

3. Welke legaten en delegaten hebben grootouders ervaren in de eigen ontvangen geloofsopvoeding?

4. Welke invloed hebben legaten en delegaten volgens de grootouders gehad op de door hen gegeven geloofsopvoeding aan hun kinderen en kleinkinderen?

In de kernlabels religieuze praktijken, (groot)ouders en (de)legaten komen antwoorden op deze vragen terug.

Ook de literatuurvragen van hoofdstuk 2 keren terug:

- Welke psychologische factoren spelen een rol bij de ontwikkeling van geloof?
- Wanneer ontstaan godsrepresentaties en hoe constant zijn die gedurende de levensloop?

De resultaten bieden zo veel inhoud dat er een kernlabel geloofsontwikkeling en godsbeeld gevormd kon worden.

In de tekst wordt verwezen naar codes uit de interviews: het nummer van het interview en de desbetreffende code. Er staat een E voor de code als die afkomstig is van het expertinterview en een F als de code gevonden wordt bij de focusgroep.

Allereerst zullen algemene data gedeeld worden en vervolgens de resultaten per kernlabel.

6.2 Algemene data grootouders

Onderstaande tabel geeft aan wanneer de veertien grootouders hervormd zijn geworden.

Van huis uit hervormd	In jeugd hervormd geworden	Bij huwelijk hervormd geworden	Later in het huwelijk hervormd geworden
2 mannen en 2 vrouwen	1 man en 1 vrouw vanuit de Gereformeerde Gemeente (GG)	1 man en 1 vrouw vanuit de GG en 1 vrouw vanuit de Oud Gereformeerde Gemeente (OGG)	3 vrouwen en 2 mannen vanuit de GG

Tabel 2: Overzicht van de kerkelijke achtergrond van de respondenten

Het merendeel van de respondenten blijkt ‘kerkwisselaar’ te zijn (Need & De Graaf, 2005).

Voor de resultaten is het van belang te weten in hoeverre de kinderen uit de negen gezinnen kerkelijk betrokken zijn gebleven.

Alle kinderen hervormd	Bijna alle kinderen evangelisch	Bijna alle kinderen hervormd of evangelisch	Niet kerkelijk betrokken
2 gezinnen	2 gezinnen	2 gezinnen	Van 3 gezinnen alle kinderen Van 2 gezinnen 1 kind

Tabel 3: Overzicht van de kerkelijke achtergrond van de kinderen van de respondenten

6.3 Kernlabel 1: Religieuze praktijken

Onderstaande tabel toont welke religieuze praktijken de respondenten ervaren als legaat of als delegaat.

Religieuze praktijk	Legaat	Zowel legaat als delegaat
1. Bijbel lezen	x	
2. Bidden		x
3. Zingen	x	
4. Kerkgang		x
5. Doop	x	
6. Catechisatie	x	
7. Belijdenis	x	
8. Heilig Avondmaal		x
9. Christelijke school	x	
10. Geloofsgesprek		x
11. Huwelijk	x	

Tabel 4: Overzicht van legaten en delegaten, zoals ervaren door de respondenten

Aan de focusgroep is gevraagd de twee sterkste (de)legaten te noemen. Als legaat noemen zij: 4, 5, 9 en 11 (F 3.10/13/15). Als delegaat benoemen zij: 4, 8 en 10 (F 3.26/27/28). Dit kwam overeen met wat uit de interviews kwam.

Er is gekeken vanuit het perspectief van de grootouders wat zij hebben ontvangen en aan hun kinderen doorgegeven. Kinderen hebben hun eigen ervaring en met hen is niet gesproken.

Het valt op dat veel respondenten vertellen over hún grootouders en tevens over hun kleinkinderen. Dat beslaat vijf generaties en is terug te zien in de citaten.

Wanneer gesproken wordt over het gezin van herkomst, betreft dat het gezin waarin de respondent zelf is opgegroeid. Met het eigen gezin wordt het gezin bedoeld dat de respondent heeft gesticht. Ook wordt gesproken over de gezinnen van de kinderen.

6.3.1 Bijbellezen

“Mijn grootvader die las elk jaar de hele Bijbel rond” (1.43)

In alle gezinnen van herkomst werd rond de maaltijd de (kinder)Bijbel gelezen en dat gebeurt nog in de gezinnen van de kinderen, voor zover zij kerkelijk betrokken zijn. Grootouders zelf hebben dat in hun gezin ook gedaan behalve als ze een tijd onkerkelijk waren. Er wordt kracht geput uit het Bijbellezen (6.99).

Wel is dit legaat ‘gezeefd’: er wordt niet meer een heel hoofdstuk gelezen of er wordt voor het eerst een kinderbijbel gebruikt (3.16; 3.24; 11.37).

Het spreken over de Bijbel hebben enkele respondenten gemist (2.16; 8.22), terwijl anderen dat juist wel meekregen (1.44; 6.22). Het hebben van Bijbelkennis wordt gewaardeerd (3.4; 6.87) en grootouders zijn blij als ze dat ook bij hun kleinkinderen zien (6.92).

6.3.2 Bidden

“Ik ben gewoon jaloers op mensen die hardop kunnen bidden” (2.70)

In alle gezinnen van herkomst werd gebeden bij de maaltijd, maar veelal in stilte (2.17; 4.45; 5.73; 8.19) waarbij soms de vader snoof ten teken dat iedereen zijn ogen weer open mocht doen (3.27; 7.42). Hier kijkt niemand van de respondenten goed op terug. Ze leerden als kind bidden door zussen, tantes en oma (11.5), de leerkrachten van de basisschool (3.20; 5.78) en de ouders van een vriendin (5.78). Anderen functioneerden als hulpbronnen. Een enkeling gaf aan stil te blijven maar niet te bidden (7.42). Sommigen leerden formuliergebeden (6.28; 7.42).

De meeste grootouders zijn stil blijven bidden in hun eigen gezin, al hadden ze dat liever anders gedaan (4.46).

Sommige vrouwen wilden dit veranderen om zo voor speciale thema’s te kunnen bidden (3.35; 11.32) maar deze verandering gaf angst en schroom (3.28; 11.32).

Bij de gezinnen van kinderen wordt soms niet gebeden, maar wel als een grootouder komt (1.101; 2.82; 7.68).

6.3.3 Zingen

“Mam, ik ben zo blie dat ik alle psalmen ken, want ik kan met die mensen zingen zonder dat ik een psalmboekje nodig het” (kind; 4.43)

Het leren van psalmen gaat van generatie tot generatie door.

Verschillende respondenten gaven aan dat hun moeder niet sprak over het geloof maar haar zingen was haar geloofsgetuigenis (6.49; 11.16).

De respondenten waarderen het wanneer hun kleinkinderen geestelijke liederen met of voor hen zingen (2.94; 3.113; 4.81; 6.97).

6.3.4 Kerkgang

“Dan ben ‘k zo nog altijd dankbaar dat ze me wél die kans gegeven hebben om naar de kerk te gaan, terwijl je eigenlijk moest” (4.5).

Alle respondenten zijn naar de kerk gegaan, maar de belevingen lopen uiteen. Sommigen zijn een korte of lange tijd niet naar de kerk geweest voor hun huwelijk (2.33; 4.7) of tijdens hun huwelijk (3.33; 7.18).

Het wisselen van kerk komt regelmatig voor. Soms in de jeugd omdat ouders “mot” hadden met de kerkenraad (4.20; 4.61) of soms later in het huwelijk bij het opgroeien van de kinderen. Grootouders vinden het erg wanneer hun kinderen niet meer naar de kerk gaan of wanneer eigen ouders niet meer naar de kerk gaan (4.104).

6.3.5 Doop

“Ik ben niet gedoopt. Mag ik nou niet naar de Heere God?” (kleinkind; 7.71)

Bijna alle respondenten zijn als kind gedoopt. In de familie van één respondent werd vrijwel niemand als kind gedoopt omdat oma daar tegen was (1.32).

Alle respondenten hebben hun eigen kinderen laten dopen. Niet alle kleinkinderen zijn gedoopt, wat grootouders pijnlijk vinden (3.80), net als de overdoop van familieleden (1.89). Sommige kleinkinderen zijn opgedragen¹¹.

De focusgroep ziet de doop als legaat omdat ook ouders die weinig met het geloof hebben of niet weten waar ze zelf staan wel hun kind willen laten dopen (F 3.10/17).

11 Zie bijlage 7 voor uitleg van de woorden ‘overdoop’ en ‘opdragen’.

6.3.6 Catechisatie

“Dominee B. heeft mij bekeerd. Die met die catechisatieles, want die kon spreken als een kind” (kind, 11.31).

De respondenten hebben catechisatie gevolgd en hun kinderen ook. De één volgde het met plezier (4.27) en anderen niet (2.10; 3.47; 3.7/8; 7.4; 8.3) bijvoorbeeld vanwege “het boekje van Hellenbroek” wat als moeilijk werd ervaren of als bij de belijdeniscatechisatie jongens en meisjes apart moesten zitten.

6.3.7 Belijdenis doen

“Ik zie bij de jongste twee dat ze heel bewust belijdenis hebben gedaan (...) maar toch dat ik daar wel eens jaloers op was. Dat ik dacht: ik zou zo weer belijdenis willen doen” (6.114)

Een paar respondenten heeft meegemaakt dat hun ouders op latere leeftijd belijdenis deden (2.38; 7.45). Zij zelf hebben ook op oudere leeftijd belijdenis gedaan, wat een hoogtepunt was, zeker als (klein)kinderen daarvan getuige zijn geweest. Het wordt als pijnlijk ervaren als een eigen ouder niet wil komen naar een belijdenisdienst (4.98). Een andere respondent ervoer een week een zwijgende ouder omdat belijdenis gedaan werd in een ander kerkverband. Na bemiddeling van de dominee van dat kerkverband schreef de ouder een excuusbrief (8.34). Grootouders deden soms belijdenis uit automatisme om te mogen trouwen of dopen, waar het nu meer een bewuste keuze is (3.45; 6.114).

Een enkele keer deden grootouders later belijdenis omdat in hun familie iemand dader of slachtoffer van een delict was. Heftige emoties verhinderden hen om eerder belijdenis te doen (4.92; 7.58). Detentie gaat de kerk niet voorbij (Nugteren & Stier – van Dijk, 2011).

6.3.8 Heilig Avondmaal

“Nou dan zaten er soms drie of vier aan een tafel. Ik vond dat heel benauwend” (8.40)

Bijna geen enkele ouder in het gezin van herkomst ging aan het avondmaal, soms generaties daarvoor ook niet (1.53). Dit wordt betreurd door de respondenten. Verschillende respondenten wijten het aan hun opvoeding dat ze niet aan durven gaan (4.83; 8.41). Anderen gaan wel (5.81/83), maar soms na veel angst (3.108; 6.81). Ze worden daarbij gehinderd door herinneringen aan ouders die waarschuwen: “Je eet en drinkt jezelf een oordeel”, waarbij de beleving is dat het om het laatste oordeel gaat. Ook voorwaarden die de kerk stelde, verhinderden ouders om deel te nemen (6.37).

Uitleg van de predikant kan behulpzaam zijn om het avondmaal anders te gaan zien (7.54).

Het merendeel van de kerkelijke kinderen gaat aan het avondmaal (1.98; 6.81).

Ook de focusgroep ziet het delegaat bij het avondmaal, maar ziet meer onverschilligheid en gewoontevorming rondom het niet aangaan aan het avondmaal en minder de angst (F 3.32).

6.3.9 Christelijke school

“k Ging op een basisschool (...), daar werd het in ieder geval goed ingegoten zeg maar. Je kreeg daarin de basis in ieder geval veel kennis mee” (3.3)

Alle respondenten hebben op een christelijke school gezeten, hun kinderen en kleinkinderen ook, ongeacht of de kinderen nu wel of niet kerkelijk zijn gebleven. Ze herinneren zich het Bijbelverhaal en het gebed.

Het wordt gewaardeerd dat de school de kleinkinderen psalmen en andere liederen aanleert (2.91; 4.81; 7.94).

6.3.10 Geloofsgesprek

“Mama, ik geloof in de Heere God hoor” (kleinkind, 7.70)

Veel respondenten hebben het geloofsgesprek gemist (2.21; 3.2; 4.12; 4.33; 5.22; 6.27; 7.45; 8.46). Een enkeling waardeert het dat moeder na het Bijbellesen het gesprek aanging (1.47). Soms was er wel bij schoonouders een gesprek (4.109). Een ander werd betrokken bij gezelschappen waar mensen spraken en zongen over het geloof (11.10/11).

De geslotenheid wordt diverse keren uitgelegd als horend bij de generatie (2.39/71; 7.86) en bij de Veluwe cultuur (6.23; F 3.46). “Als je niet weet dat je een kind van God bent, dan praat je daar niet over”.

Verschillende grootouders zeggen dat ze meer hadden willen spreken met hun kinderen (2.67/73; 11.33) of eerder (5.45; 11.40). Een ander ervaart dat het kind zelf gesloten is (1.109/137).

Sommigen willen het nadrukkelijk anders doen: een klein stukje Bijbellesen en dan erover praten (3.31, 84 en 99).

Wanneer kinderen niet meer gelovig zijn of hun partner, is het balanceren tussen spreken en zwijgen over het geloof (8.47; 11.53). Kleinkinderen kunnen soms wel gelovig zijn en zeggen tegen hun ouder: “Ik geloof in de Heere God hoor”.

6.3.11 Huwelijk

“Bij mijn ouders is het gewoon: of je gaat trouwen en anders tel je niet meer mee” (3.94)

“Ze zijn nog wel in de kerk getrouwd” werd er gezegd als kinderen onkerkelijk werden (2.65). De focusgroep merkt op dat mensen graag in de kerk trouwen ook al is er “niet een hele directe binding” (F 3.13).

Het kerkelijk huwelijk kan ook voor spanning zorgen vanwege de kerkkeuze of uiterlijkheden (5.90; 6.85). Samenwonen kan voor de ouders van de respondenten reden zijn om hun kleinkind niet te bezoeken (3.94).

6.4 Kernlabel 2: (Groot)ouder

Religieuze praktijken zijn de meetbare vormen van de geloofsopvoeding. Tegelijk is de houding van een (groot)ouder van belang voor de geloofsopvoeding. Dit label bevat data rondom eigen (groot)ouders en zelf (groot)ouder zijn.

6.4.1 *Eigen grootouders*

Verschillende respondenten geven aan beïnvloed te zijn door grootouders in hun geloofsopvoeding en soms meer dan door hun eigen ouders (1.17; 4.34; 5.4/9; 8.21; 11.3). Dat kan positief zijn: meegenomen worden naar een Oud Gereformeerde Gemeente (1.15), geestelijke liederen leren (1.17 en 4.34), de waarde van kunst en muziek zien (1.17) of waarschuwen (maar zonder angst) dat een mens moet kunnen sterven (4.34). De houding van grootouders was van belang: het waren soms duidelijk “kinderen van de Heere” (6.47). Oma’s worden genoemd: ze was een “lieve en gelovige vrouw” (5.9) of leerde je bidden (8.21).

Anderzijds gaf het weerstand als oma en tantes zich met de geloofsopvoeding gingen bemoeien, omdat ouders dat niet konden. Je moest bidden dat je je ging gedragen zodat je niet tot last was van je ouders (11.3).

6.4.2 *Eigen ouders*

Er wordt soms verschil gemaakt tussen het thuismilieu en het kerkelijk milieu. Zo kan een ouder “vanuit het hart vol overgave” (6.5) geloofszaken overdragen, terwijl het kerkelijk milieu als wettisch, schijnheilig of veroordelend ervaren werd (2.2; 11.17). “Je bent pas bekeerd als de kerkenraad het tegen jou gezegd heeft” (6.7). Tegelijk bracht het wettische duidelijkheid: je weet wat je wel en niet mag (8.23). Toch heeft men nadrukkelijk niet het wettische willen overdragen.

Anderen spreken waardierend over de saamhorigheid in de kerkdienst: “Het was gewoon voor ons eigenlijk zowat een útje”. (4.21).

Sommigen zien in de houding van hun ouders een voorbeeld: geloofsernst (1.12), oprechtheid (3.21), zorgzaamheid (6.24; 11.16) en serieus zijn (5.10). Met een respondent werd de visie op geloofszaken besproken (1.6 en 44). Het wordt gewaardeerd als je alles met je (schoon)ouder kunt bespreken: van geloof tot hypotheek (4.109).

Enkele respondenten benoemen dat één of beide ouders bijna geen positieve invloed heeft of hebben gehad op hun geloofsontwikkeling (2.9/21; 2.36; 3.63) of weinig spraken over geloof (zie 6.3/10).

Eigen ouders kunnen een ontwikkeling meemaken. Ze kunnen later in hun leven wel hardop gaan bidden (8.23) of zijn later niet meer kerkelijk betrokken (4.104).

6.4.3 Zelf ouder zijn

Verschillende respondenten maken voor en tijdens hun huwelijk een religieuze ontwikkeling door. Zo werden enkelen met hun huwelijk lid van een andere kerk, wat echter niet zonder slag of stoot ging. Soms werd er alles aan gedaan om de relatie te laten beëindigen (11.45). Anderen gingen door hun relatie weer naar de kerk.

Verschillenden werden lid van een hervormde gemeente toen de kinderen klein waren of juist al nagenoeg volwassen. Het zijn langdurige processen, waarin de meeste partners elkaar kunnen vasthouden. Voor sommige kinderen komt die kerkwisseling te laat (5.3), maar voor anderen op tijd.

Wanneer er rondom geloof zeer verschillende posities worden ingenomen, kan dat leiden tot of een teken zijn van huwelijksproblemen (1.63- 78; 8.30). De partner kan het gevoel hebben alleen te staan voor de geloofsopvoeding of juist kritisch zijn op de wijze waarop de ander de geloofsopvoeding vormgeeft. Het kan er toe leiden dat men niet meer met elkaar spreekt over geloof en dat een grootouder niet mag bidden of Bijbellezen met de kleinkinderen.

Sommige vaders waren veel afwezig door hun werk, wat verschillend wordt ervaren door de moeders. Bepaalde ontwikkelingen bij de partner of kinderen kunnen dan soms gemist worden (1.57/94; 4.112; 7.11).

Ouders zien dat het ook voor hun kinderen van belang is welke partner zij treffen. Soms blijft een kind daardoor bij de kerk of gaat opnieuw naar de kerk, maar anderen haken af en weer anderen worden lid van een evangelische gemeente. Ouders zijn blij als ze zien dat hun kinderen als ze niet meer op het geloof georiënteerd zijn, wel normen en waarden uit de geloofsopvoeding meenemen, zoals zondagsheiliging en taalgebruik (3.70).

6.4.4 Grootouder zijn

De respondenten zien hun kleinkinderen regelmatig omdat veel kleinkinderen niet ver weg wonen. Zij zien het liefst dat zij God zien als iemand die liefde is en voor hen zorgt. Een enkeling benadrukt dat de kleinkinderen mogen leren eerbied en ontzag voor God te hebben.

Ze zijn bezorgd als de kleinkinderen niet met het geloof worden grootgebracht (1.107; 5.95; 7.84). Mag je dan vertellen dat God alles maakt? Of moet je dat afstemmen met je (schoon)kind? (11.47-49).

De focusgroep benoemt dat grootouders het soms bijna als een roeping zien om voor hun kleinkind te zorgen omdat bij ouders door verschillende redenen het geloof buiten beeld raakt (F 3.80) en dat de rol van grootouders toeneemt (F 3.4).

6.5 Kernlabel 3: Geloofsontwikkeling en godsbeeld

6.5.1 *Het cognitieve en morele aspect van geloofsontwikkeling*

Vanwege de beperkte hoeveelheid data zijn deze twee aspecten samengenomen.

De respondenten geven aan dat als een mens ouder wordt, hij meer gaat nadenken over geloof (2.51; 4.97; 7.36; 11.15).

Een stap als hardop bidden, wordt soms gezet na zelf nadenken (3.30/57). Met betrekking tot de vele regels in de kerk kan iemand zelf de Bijbel onderzoeken en concluderen: “Ja jongens, volgens mij klópt dat allemaal gewoon niet”(6.63).

6.5.2 *Het sociale aspect van geloofsontwikkeling*

Het sociale aspect blijkt belangrijk te zijn, wat de focusgroep beaamt. Het volgen van de Alpha-cursus, kringen en gesprekken met anderen blijken het cognitieve aspect een impuls te geven (2.48; 3.107; 5.60-64; 6.116; 8.55; 11.23). Het sociale gaat echter voorop.

De sociale controle in de kerk kan als te sterk worden ervaren (3.15) maar ook als warm: “Kom d'r maar tussen deerne. Goa maar zitten” (7.41).

Naast ontmoetingen in de kerk kunnen familiecontacten en vrienden iemand bij de kerk houden (11.20) of van de kerk afhouden (4.8; 11.58).

6.5.3 *Godsbeelden in de jeugd*

Verschillende respondenten geven aan te zijn opgegroeid met een angstig godsbeeld. God is een dreigende God die je in de hel kan sturen (2.54; 7.97; 8.5; 11.19).

Soms hoeven jonge gezinsleden niet naar de kerk, komen huilend de kerk uit omdat ze bang zijn voor het bulderen van de dominee of zijn bang voor de duivel (2.15; 4.52; 6.98/100; 11.19).

Anderen zien God van jongs af als een lieve God en Schepper, die je om hulp kan vragen (4.51; 5.108; 6.77). Ook benoemen respondenten dat God afstandelijk én nabij is (1.128) en als een God die heilig is en waar je eerbied voor moet tonen (6.98).

6.5.4 *Godsbeelden in de volwassenheid*

Degenen die - zoals een respondent noemde – een angstgeloof hadden, benadrukken nu dat God liefde is en goed is (2.52; 7.104; 8.8;). De één noemt zichzelf nuchter en heeft geen last van het oude godsbeeld (2.52), maar anderen benoemen dat er ‘restschade’ aanwezig blijft en dat ze de angsten nooit helemaal kwijt raken (8.8; 11.60). Bregman benoemt dat mensen soms op hun sterfbed last krijgen van het oude godsbeeld uit de kindertijd (E 2.55). “Wat men als kind heeft ingeslikt, dat blijft altijd”.

Anderen die een positief of meer gedifferentieerd beeld van God hadden behouden dat in de volwassenheid.

6.6 Kernlabel 4: (De)legaat

In deze paragraaf worden legaten en delegaten vanuit de verschillende contextuele dimensies benaderd. De contextuele begrippen loyaliteit en exoneratie zullen worden aangestipt omdat deze via de zoektocht naar (de)legaten expliciet naar voren kwamen.

6.6.1 (De)legaat

Een legaat is een proces in de 4^e dimensie, de relationeel ethische. Deze dimensie omsluit de andere drie. Alle dimensies hebben hun weerslag in de 4^e (E 2.57).

Volgens Bregman zit een delegaat in de 2^e en 3^e dimensie (E 2.3). Dat wat overgedragen is, wordt als last ervaren door het kind. Het is echter van belang om te beseffen dat ouders van een kind iets vragen “vanuit hun diepste overtuigingen en omdat het goed is voor een kind”. De intentie van de behoedende ouder valt onder de 4^e dimensie (E 2.9).

Het is de opdracht om van een delegaat een legaat te maken. Het hardop gaan bidden of deelnemen aan het avondmaal zijn voorbeelden hiervan. Dat veranderen is overigens een proces. Het veranderen van kerkgenootschap is de tip die verschillende respondenten geven als de vroegere kerk als delegaat wordt ervaren (2.96; 3.123).

Een legaat en delegaat kunnen samen op gaan: je kunt nog steeds naar de kerk gaan en tegelijk moeite hebben met hoe vroeger de kerkgang was (E 2.44).

Bregman stelt dat de begrippen in de contextuele hulpverlening verschillend worden gehanteerd omdat de begrippen een ontwikkeling hebben doorgemaakt (E 2.3/9/15/41). Tegelijk zijn het moeilijke begrippen: voor legaat zou erfgoed gelezen kunnen worden en voor delegaat erflast. “Zulke verwoordingen hebben we nodig om het contextuele gedachtegoed uit het jargon te halen” (E 4.1).

6.6.2 Loyaliteit

Tussen ouders en kinderen bestaat loyaliteit. Tussen hen kunnen loyaliteitsconflicten optreden, maar ook met de kerk. Een respondent vertelde dat zijn vader moest kiezen van de kerkenraad: of je zoon van voetbal af of niet meer aan het avondmaal. De voetbal stopte. (6.10). Een andere ouder hield zelf van voetbal en ging stiekem kijken. Het dorp wist het wel, maar de kerkenraad niet (11.13).

Loyaliteit kan ook spelen naar God en rond de geloofsleer. Wanneer de ongelovige schoondochter vraagt of ze naar de hel gaat, antwoordt de respondent: “God gaat daarover” (11.55). Hier is sprake van loyaliteit naar God én schoondochter.

Andere ouders medieerden: “Laat maar. Hun denken er nou eenmaal zo over, maar probeer nou niet alles in je harnas te krijgen en op te zoeken” (6.59). Zo viel de ouder én de kerk én het kind niet af.

Rondom religieuze praktijken kan loyaliteit aanwezig zijn, zoals bij het avondmaal. “M’n ouders gingen niet aan en ik ga ook eigenlijk daarom niet” (F 3.33).

Bregman benoemt dat als ouders in de geloofsopvoeding een verschillend spoor volgen een kind in een ‘split loyalty’ kan komen. Wanneer de ene ouder wel aan het avondmaal gaat en de andere ouder vindt dat niet goed, wat moet het kind dan doen? (E 2.30). Het gevolg kan zijn dat een ouder gaat zwijgen. “Waar split loyalty is, worden mensen heel stil” (E 2.33).

Kinderen willen de band met hun ouders goed houden en het gebod ‘Eert uw vader en moeder’ in ere houden. Vanwege deze loyaliteit kan er soms gekozen worden om afstand te houden. “Maar ik weet gewoon: ga ik wat vaker naar m’n ouders, dan kwetsen ze me” (3.110). Een andere manier is om af te spreken niet over geloof te spreken omdat dit te veel ruzie oplevert (11.44). Bregman noemt dit een moratorium (E 2.36), een pauze in de dialoog.

Anderen gaan vanwege loyaliteit tussen generaties wel de dialoog aan. Toen oma het samenwonen van kleinkinderen bleef afkeuren: “Nou ma, als je er nou niet eens mee op houdt, dan komme die meiden straks helemaal niet meer bij je” (7.28). De band bleef goed. Bij de kerkwisselaars onder de respondenten is regelmatig loyaliteit naar het eerdere kerkverband te vinden. Al heeft een respondent zelf kritiek op dat kerkverband, een ander mag dat niet zeggen: “Dan denk ik: dat zijn mijn roots! Daar kom je niet aan” (11.63). Anderen benoemen – vaak op het laatst van het interview- de goede dingen van het kerkverband (6.117).

6.6.3 Exoneratie

“Ik kan nu terugkijken, ook op mijn jeugd van: het kon niet anders. (...) Waardoor ik nu mooie dingen zie” (11.65). “Door de angst los te laten kan ik nu ik nu de psalmen en gebeden van vroeger waarderen” (11.27).

Soms staat de loyaliteit onder druk omdat iemand veel delegaten ervaart ten aanzien van de vroegere thuissituatie. Exoneratie is een proces van het ontschuldigen van de ouder. De last van de schuld bij de ouder, wordt hem van de schouders genomen (Nagy & Krasner, p. 478). Dat kan doordat het volwassen kind de situatie van vroeger gaat hertaxeren. Zo kreeg een respondent meer begrip voor de moeilijke leefomstandigheden van vroeger en ziet zichzelf niet langer als slachtoffer (11.65). Dat heeft ook zijn weerslag op de beleving van de geloofsopvoeding van vroeger.

6.7 Conclusie

De meeste religieuze praktijken worden als legaat ervaren. Het stille gebed, het Heilig Avondmaal en het ontbreken van het geloofsgesprek zijn de sterkste delegaten. Niet iedereen heeft dit kunnen ombuigen naar een legaat, hetgeen een proces is wat veel moeite kost. Bregman verklaart dat deze religieuze praktijken een persoonlijke expressie zijn, waarbij een ouder zich het meest in het hart laat kijken (E 2.22/29).

Ook de levenshouding van een ouder is als legaat ervaren. De beleving van (de)legaten wordt gedragen door loyaliteit aan de ouders.

Delegaten zijn er eveneens in de ontwikkeling van een angstig godsbeeld op jonge leeftijd. Enkele respondenten hebben daar op latere leeftijd geen last meer van, maar anderen wel.

Grootouders hebben vaak een grote betekenis gehad voor de geloofsopvoeding van de respondenten. Nu zij zelf grootouder zijn passen zij regelmatig op de kleinkinderen en willen hen het geloof meegeven. Sociale factoren blijken in de beleving van de respondenten het sterkst bij te dragen aan de geloofsontwikkeling.

7. CONCLUSIE, DISCUSSIE EN AANBEVELINGEN

7.1 Inleiding

Hoofdstuk 7 geeft antwoord op de hoofdvraag van dit onderzoek:

In welke mate hebben grootouders legaten en delegaten ervaren in hun geloofsopvoeding en hoe denken zij dat deze hebben doorgewerkt in de opvoeding aan hun kinderen en kleinkinderen?

Grootouders hebben het Bijbellezen bij de maaltijd, het bezoeken van een christelijke school, het daarbij leren van psalmen en een positief godsbeeld als legaten ervaren. De focusgroep vult dit aan met de doop en de kerkelijke inzegening van het huwelijk. Als delegaten worden genoemd: het in stilte bidden bij de maaltijd, het Heilig Avondmaal, het missen van het geloofsgesprek en het meekrijgen van een angstig godsbeeld. De focusgroep noemt daarbij het verminderen van de kerkgang.

Legaten hebben grootouders overgedragen aan hun kinderen en kleinkinderen. Soms zijn delegaten omgebogen naar een legaat, maar niet altijd. Grootouders hadden soms dingen anders willen doen nu zij terugkijken.

Zij zien het liefst dat hun kleinkinderen een positief of gedifferentieerd godsbeeld meekrijgen.

In de volgende paragrafen zullen de conclusies nader worden uitgewerkt. Daarnaast zullen de beperkingen van dit onderzoek worden beschreven en worden er aanbevelingen voor vervolgonderzoek gedaan.

7.2 De doorwerking van (de)legaten vanuit ontvangen geloofsopvoeding naar gegeven geloofsopvoeding aan de volgende generaties

(De)legaten zijn het meest duidelijk waarneembaar rondom de religieuze praktijken. Daarnaast worden ze zichtbaar in het overdragen van een bepaald godsbeeld.

7.2.1 Legaten bij de religieuze praktijken

Grootouders hebben met name Bijbellezen, psalmen leren en het bezoeken van een christelijke school als legaat ervaren. Zij hebben deze religieuze praktijken van hun ouders en grootouders geleerd en zien deze terug in de gezinnen van hun kinderen als die kerkelijk zijn gebleven.

Soms is het legaat 'gezeefd' zoals rond Bijbellezen, door bijvoorbeeld het gebruik van een kinderbijbel. Zo wordt dit legaat passend gemaakt voor de volgende generaties. Hierbij kan opgemerkt worden dat in de loop van de tijd er steeds meer soorten kinderbijbels

uitgegeven zijn wat maakt dat grootouders hierin andere keuzes hebben kunnen maken dan hun eigen (groot)ouders.

Grootouders verbinden de doorwerking van de gegeven geloofsopvoeding met de keuze voor een christelijke school. Ze merken op dat wanneer hun kinderen niet meer kerkelijk zijn, ze blij zijn dat hun kleinkinderen wel naar een christelijke school gaan en daar christelijke liederen, waaronder de psalmen, leren. In de gezinnen die kerkelijk zijn gebleven wordt de psalm soms thuis aangeleerd; bij anderen wordt de psalm op school klassikaal aangeleerd.

De focusgroep merkt op dat het huwelijk en doop eveneens als legaat ervaren worden. Ook als er weinig binding meer is met de kerk, wil een bruiloftspaar toch graag in de kerk trouwen of willen ouders een kind laten dopen. Trouwen in de kerk wordt ook door grootouders benoemd als een legaat. Niet (kerkelijk) trouwen wordt als een breuk in de traditie ervaren.

Niet alleen de verbale elementen bij de religieuze praktijken zijn van belang. Verschillende respondenten benoemen dat zij de levenshouding van (groot)ouders als erfgoed meenemen.

7.2.2 Delegaten bij de religieuze praktijken

Ten aanzien van de religieuze praktijken worden rondom bidden, het Heilig Avondmaal en het geloofsgesprek delegaten het sterkst waargenomen. Het zijn religieuze praktijken waarbij een ouder een kijkje in zijn ziel kan tonen.

Allereerst blijkt dat de meeste grootouders zijn opgevoed met stil gebed en de meesten hebben dit ook zo gedaan in hun eigen gezin. Bij de kinderen is het beeld wisselend: sommigen bidden hardop, anderen stil en weer anderen bidden (enkel) stil of hardop als een grootouder op bezoek komt. Kleinkinderen leren allemaal bidden door het bezoek van de christelijke school.

Deze respondenten geven aan dat ze het bidden liever anders hadden gedaan. Ze benoemen dat het voor de komende generaties van belang is dat ze hardop hun zegeningen en zorgen leren uitspreken naar God en elkaar.

Het veranderen van deze religieuze praktijk van delegaat naar legaat – namelijk hardop bidden - kan veel moeite kosten. Als opstap naar vrij bidden met eigen woorden wordt het bidden van formuliergebeden of het Onze Vader genoemd.

Rondom bidden is spiritueel modelleren van belang. Een goed voorbeeld doet goed volgen. Bij bidden hebben kinderen een behoefte aan een voorbeeld.

Een tweede delegaat is het Heilig Avondmaal. Hierbij wordt de angst om voorgoed verloren te gaan genoemd wanneer men onterecht zou aangaan. Ook de kerkelijke structuur met de nadruk op het uiterlijk en het moeten kunnen vertellen in welke fase van het geloof men zich bevindt, heeft voor sommigen een blokkade gevormd.

De meeste ouders van de respondenten gingen niet aan. Als kind dan ook niet aangaan kan wijzen op loyaliteit. Ben ik beter dan mijn ouders dat ik als kind wel zou mogen aangaan?

Sommige grootouders zijn aangegaan aan het avondmaal nadat ze lid zijn geworden van de PKN. Anderen gaan niet aan of durven dat niet, wat verdriet kan geven. Vaak gaan de kerkelijke kinderen wel aan. De respondenten geven aan dat de cultuur rondom avondmaal in de loop der jaren ruimer is geworden in de hervormde gemeenten van de PKN.

Het veranderen van dit delegaat naar een legaat is een moeizaam proces, waarbij uitleg van de predikant behulpzaam kan zijn.

In de derde plaats hebben de meeste grootouders het spreken over geloof met een ouder gemist. Dit wordt geweten aan de Veluwe cultuur en aan de generatie van ouders die dat niet gewend waren. Tegelijk geeft een deel van de respondenten aan dat ze zelf ook meer of eerder met de kinderen hadden willen spreken over het geloof. Anderen hebben het nadrukkelijk anders willen doen dan zij zelf hebben meegekregen. Sommige respondenten die wel met een ouder spraken over het geloof, doen dat ook met hun kinderen.

7.2.3 Gezinsfactoren rondom de doorwerking van (de)legaten

De respondenten geven aan dat grootouders soms een grotere betekenis hebben gehad voor de geloofsopvoeding dan hun eigen ouders. Zelf passen grootouders regelmatig op de kleinkinderen en willen hen het geloof meegeven. Bij zes van de negen gezinnen van respondenten wonen één of meerdere kinderen in hetzelfde dorp.

Welke partner men treft blijkt van belang ten aanzien van kerkgang voor de respondent zelf maar ook voor de kinderen. De partnerkeuze kan een factor zijn om terug te keren naar de kerk of om ermee te breken. Dit toont de sociale invloed bij de geloofsontwikkeling.

Huwelijksproblemen kunnen zich manifesteren in de geloofsopvoeding. Wanneer ouders te verschillend denken over religieuze praktijken kan er volgens Nagy sprake zijn van een legaatconflict. Bregman benoemt dit als gespleten loyaliteit.

7.3 Geloofsontwikkeling en godsbeelden

De geloofsontwikkeling is wel te onderscheiden in componenten maar die zijn niet van elkaar te scheiden. Door de omgang met anderen – het sociale aspect – wordt het denken over geloof gestimuleerd – het cognitieve aspect.

De grootouders zien bij zichzelf geloofsontwikkeling maar ook bij hun ouders. Soms ten goede, maar ook ten nadele wanneer hun ouders niet meer kerkelijk betrokken zijn.

Positieve en meer gedifferentieerde godsrepresentaties – met daarbij elementen als heiligheid van en eerbied voor God - kunnen van jongs af aan aanwezig zijn en een leven lang meegaan. Angstige godsrepresentaties die op jonge leeftijd zijn ontstaan zijn moeilijk te bewerken. Een deel zegt er geen last meer van te hebben in de volwassenheid, maar een ander deel wel.

Alle grootouders willen de kleinkinderen een positief of gedifferentieerd godsbeeld meegeven.

7.4 Discussie

De relevantie van dit onderzoek ligt in het feit dat het duidelijk heeft gemaakt dat de ervaren (de)legaten in de geloofsopvoeding van grootouders doorgewerkt hebben in de geloofsopvoeding naar hun kinderen en in wat zij de kleinkinderen willen meegeven. Dit onderzoek kent echter ook zijn beperkingen.

7.4.1 Kerkelijke relevantie

Dit onderzoek is allereerst van belang voor met name de kerken in de gereformeerde gezindte. Er is weinig literatuur bekend over hoe volwassen mensen hun geloofsopvoeding ervaren en hoe deze ervaringen meegaan in de levensloop. Zo kunnen delegaten een factor zijn in het proces van kerkverlating. Te denken valt aan het “lege testament” van Van der Ploeg.

7.4.2 Maatschappelijke relevantie

Bij de respondenten hebben hun grootouders een belangrijke invloed gehad op hun geloofsontwikkeling. Zelf zien zij op hun beurt regelmatig hun kleinkinderen of passen (op een vaste dag) op. Bij (geloofs)opvoeding wordt de nadruk gelegd op de rol van ouders, maar ook grootouders kunnen grote invloed hebben.

7.4.3 Wetenschappelijke relevantie

Er is weinig bekend over geloofsontwikkeling gedurende de levensloop. Dit cross-sectionele onderzoek laat grootouders terugkijken op hun levensloop ten aanzien van geloofsontwikkeling. Verschillende factoren die deze ontwikkeling beïnvloeden zijn daarbij voorbij gekomen. Hiermee is aangetoond dat geloofsontwikkeling een levenslang proces is.

7.4.4 Beperkingen van het onderzoek

Externe validiteit betreft de vraag in hoeverre generaliseerbaarheid bereikt kan worden. Bij representatieve generaliseerbaarheid is het de vraag of de respondenten een populatie goed vertegenwoordigen. Bij inferentiële generaliseerbaarheid wordt gekeken in hoeverre resultaten ook in een andere context van toepassing zijn (Mortelmans, p. 485/486).

Ten aanzien van de inferentiële generaliseerbaarheid kan als beperking genoemd worden dat het onderzoek op de Veluwe is uitgevoerd. Respondenten zelf benoemen dat er in het westen van het land en in steden een meer open cultuur kan zijn. De vraag is of dezelfde (de)legaten ervaren worden in een dorp in het westen of in een stad.

Ook is het onbekend welke rol grootouders kunnen spelen bij de geloofsopvoeding wanneer zij verder weg wonen en hun kleinkinderen niet wekelijks kunnen zien.

De grootouders in dit onderzoek zijn blij dat hun onkerkelijke kleinkinderen wel op een christelijke basisschool zitten en zo toch de Bijbelse boodschap meekrijgen. In de dorpen Garderen, Kootwijkerbroek en Uddel is de christelijke school de enige school op het dorp. Dit ervaren legaat is niet generaliseerbaar naar heel het land.

Bij representatieve generaliseerbaarheid kan opgemerkt worden dat er bij dit onderzoek geselecteerd is op mensen die lid zijn van de PKN en die moeite hebben met hun geloofsoopvoeding. Dat is ook een beperkende factor. Enerzijds zou het onderzoek uitgevoerd kunnen worden binnen de andere kerken van waaruit een deel van de respondenten afkomstig is. Hoe gaan die leden om met delegaten uit hun opvoeding terwijl zij wel in het kerkverband gebleven zijn? Anderzijds zijn er mensen met delegaten die de kerk hebben verlaten en niet de weg naar de kerk hebben teruggevonden. Hoe is hun geloofsontwikkeling verlopen? Mogelijk dat bij deze onderzoeken andere accenten naar voren komen.

7.5 Aanbevelingen

Er zijn aanbevelingen op verschillende niveaus: de kerk, de contextuele benadering en voor vervolgonderzoek.

7.5.1 Voor de kerk

Voor het pastoraat is het van belang bij bezoek door te vragen naar wat de pastorant wel of niet gewaardeerd heeft in de ontvangen geloofsoopvoeding om zo (de)legaten op het spoor te komen. Via (de)legaten kan men andere processen op het spoor komen en passende zielszorg bieden, zoals uitleg over het avondmaal.

Kerken zouden het belang van ontmoeting en dialoog in familieverbanden mogen benadrukken. Het wordt als pijnlijk ervaren wanneer familieleden niet op bezoek komen bij een (klein)kind of afwezig zijn bij een belangrijke kerkdienst voor een (klein)kind.

Er is regelmatig melding gemaakt van angst in de kerk bij jonge kinderen. Het valt aan te bevelen in de kerk rekening te houden met de ontwikkeling van het kind, dat nog een jonge en kwetsbare ziel heeft. Prediking kan op hen een ander effect hebben dan op een volwassene.

7.5.2 Voor de contextuele benadering

Het verdient aanbeveling om de vaak moeilijke contextuele begrippen te vertalen naar meer toegankelijke woorden. Voor legaat en delegaat zouden dat de woorden erfgoed en erflast kunnen zijn.

7.5.3 Voor vervolgonderzoek

De achtergrond van bepaalde religieuze praktijken is niet bekend. Wat maakt dat mensen ook nu nog stil bidden? Recente literatuur hierover is niet gevonden. Het kunnen begrijpen van de beweegredenen van ouders kan behulpzaam zijn voor een kind.

Dit onderzoek is verkennend van aard geweest en kent zijn beperkingen. Vervolgonderzoek kan zich richten op onderzoek in een andere omgeving, bij een ander kerkverband en bij hen die onkerkelijk zijn geworden.

Grootouders kunnen een grote rol spelen wanneer kleinkinderen dichtbij wonen. Vervolgonderzoek zou kunnen uitwijzen hoe grootouders die op afstand wonen kunnen bijdragen aan de geloofsontwikkeling van hun kleinkinderen.

LITERATUURLIJST

- Allana, A.R., Tennant, G. & Petrucka, P. (2017). Embedding spirituality in young children: an intergenerational challenge. *International Journal of Children's spirituality*, 22(3-4), 239 – 259.
- Allewijn, H. (2007). Het leven vieren. Doop en belijdenis, huwelijk en jubilea: kansen voor contextueel pastoraat. In: M. Thans (Ed.), *Uit betrouwbare bronnen. De pastorale praktijk vanuit contextuele optiek* (pp. 191 – 204). Zoetermeer: Meinema
- Baarda, B., Bakker, E., Fischer, T., Julsing, M., Peters, V., Van der Velden, T., & De Goede, M. (2013). *Basisboek kwalitatief onderzoek: Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek* (3e druk). Groningen: Noordhoff Uitgevers.
- Bandura, A. (2003). On the Psychosocial Impact and Mechanisms of Spiritual Modeling. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 13(3), 167-173.
- Bengtson, V. L., Copen, C. E., Putney, N. M., & Silverstein, M. (2009). A Longitudinal Study of het Intergenerational Transmission of Religion. *International Sociology* 24(3), 325 – 345.
- Bengtson, V.L., Putney, N.M. & Harris, S.C. (2013). *Families and Faith. How Religion is Passed Down Across Generations*. New York: Oxford University Press.
- Boeije, H. (2014). Hoofdstuk 4: Methoden en technieken van kwalitatieve analyse. In: *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en doen* (pp. 84 – 120). Amsterdam: Boom
- Burr, B. K. , Brooke Kuns, J., Atkins, L., Glee Bertram, A. & Sears, K. (2015). Generation to Generation: Passing on Religious and Spiritual Beliefs and Practices. *Journal of Religion, Spirituality & Aging* 27 (2-3), 183 – 200.
- Boszormenyi – Nagy, I. (2017). *Grondbeginselen van de contextuele benadering* (5e druk). Haarlem: De Toorts.
- Boszormenyi - Nagy, I. & Krasner, B.R. (2018). *Tussen geven en nemen: Over contextuele therapie* (7e druk). Haarlem: De Toorts.
- Boyatzis, C. J. (2005). Chapter 7: Religious and spiritual development in childhood. In: Paloutzian, R.F. & Park, C.L. (Ed.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality* (pp. 123 - 143). New York: The Guilford Press.

- Bregman, C. (2021). Over delegaat en legaat. *Contextuele berichten*, 26 (1), 3 – 8.
- Bryman, A. (2012). *Social Research Methods* (4th edition). Oxford: University Press.
- Copen, C. E. & Silverstein, M. (2008). The Transmission of Religious Beliefs across Generations: Do Grandparents Matter? *Journal of Comparative Family Studies*, 39(1), 59 – 71.
- Clore, V. & Fitzgerald, J. (2002). Intentional Faith: an Alternative View of Faith Development. *Journal of Adult Development*, 9(2), 98-109.
- Corvelyn, J. Luyten, P. & Dezutter, J. (2015). Chapter 5: Psychodynamic Psychology and Religion. In: Paloutzian, R.F. & Park, C.L. (Ed.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality* (2^e edition, pp. 94 – 117). New York: The Guilford Press.
- Desrosiers, A. (2012). Chapter 2: Development of Religion and Spirituality Across the Life Span. In: Alten, J. D., O'Grady, K. & Worthington, E. L. (Ed.), *The Psychology of Religion and Spirituality for Clinicians. Using Research in Your Practise* (pp. 13 -37). New York: Routledge.
- Dillen, A. (2004). *Ongehoord vertrouwen. Ethische perspectieven vanuit het contextuele denken van Ivan Boszormenyi-Nagy*. Antwerpen: Garant.
- Elshof, T. (2009). *Van huis uit. Een praktisch theologisch, semiotisch onderzoek naar de ontwikkeling van religiositeit in drie generaties van rooms-katholieke families*. Delft: Eburon.
- Elshof, T. (2010). Hoofdstuk 3: Religieuze erfenissen. In: Van Dijk – Groeneboer, M. (Ed.), *Handboek jongeren en religie. Katholieke, protestantse en islamitische jongeren in Nederland*. Almere: Parthenon.
- Fowler, J. W. (1981). *Stages of Faith. The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*. San Fransisco: Harper & Row.
- Gleitman, H. (1986). *Psychology*. (2e edition). New York: Norton & Company.
- Grimes, C. (2007). Chapter 2: God Image Research: A Literature Review. In: Moriarty, G. L. & Hoffman, L. (Ed.), *God Image Handbook for Spiritual Counseling and Psychotherapy. Research, Theory and Practice* (pp. 33 – 55). New York: The Haworth Press.

- Gutierrez, I.A., Goodwin, L.J., Kirkinis, K. & Mattis, J.S. (2014). Religious Socialization in African American Families: The Relative Influence of Parents, Grandparents, and Siblings. *Journal of Family Psychology*, February 3, 1-11.
- Hall, T. W. & Fujikawa (2013). Chapter 15: God Image and the Sacred. In: Pargament, K.I. (Ed.), *APA Handbook of Psychology, Religion, and Spirituality; Context, Theory, and Research* (pp. 277-292). Washington: American Psychological Association.
- Hegger, A.T., (2020). Psychiatrie en religie. Enkele reflecties uit de praktijk van overdracht en tegenoverdracht. *Psyche & Geloof*, 31 (4), 198 – 209.
- Janse, C. S. L. (2018, 22 september). Naar een andere kerk. *Reformatorisch Dagblad*. Geraadpleegd op 10 augustus 2020, van <https://www.rd.nl/kerk-religie/naar-een-andere-kerk-1.1514695>
- King, P.E. & Boyatzis, C. J. (2015). Chapter 23: Religious and Spiritual Development. In: M.E. Lamb (Ed), *Handbook of Child Psychology and Developmental Science* (7e edition, volume 3, pp. 975- 1021).<https://doi.org/10.1002/9781118963418.childpsy323>
- Krasner, B.R. & Joyce, A.J. (1995). *Truth, Trust and Relationships. Healing Interventions in contextual therapy*. New York: Brunner/Mazel.
- Levenson, M.R., Aldwin, C.M. & Igarashi, H. (2015). Chapter 9: Religious Development from Adolescence to Middle Adulthood. In: Paloutzian, R.F. & Park, C.L. (Ed.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality* (2^e edition, pp. 183 – 197). New York: The Guilford Press.
- Melzer, A. & Bregman, K. (2019). Grootouders. *Contextuele Berichten*. 24 (4), 3-6.
- Meulink – Korf, H. & Van Rhijn, A. (2005). *De onvermoede derde. Inleiding in het contextueel pastoraat*. Zoetermeer: Meinema
- Meulink - Korf, H. (2007). Een geduldige optiek. Nagy's praktijktheorie als antwoord en oproep. In: M. Thans (Ed.), *Uit betrouwbare bronnen. De pastorale praktijk vanuit contextuele optiek* (pp. 15 - 45). Zoetermeer: Meinema
- Meulink – Korf, H. (2019). *Opnieuw aangesproken. Doordenken op contextueel pastoraat*. (A. Melzer & K. Bregman, Ed.). Gorinchem: Narratio.

- Michielsens, M., Van Mulligen, W. & Hermkens, L. (2019). *Leren over leven in loyaliteit. Over contextuele hulpverlening* (11e druk). Leuven: Acco.
- Moriarty, G. L. & Davis, E. B. (2012). Chapter 6: Client God Images. Theory, Research, and Clinical Practice. In: Alten, J. D., O'Grady, K. & Worthington, E. L. (Ed.), *The Psychology of Religion and Spirituality for Clinicians. Using Research in Your Practise* (pp. 13 -37). New York: Routledge.
- Mortelmans, D. (2013). *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden* (4^e herziene druk). Leuven: Acco.
- Need, A. & De Graaf, N.D. (2005). Zich bekeren en wisselen van kerkgenootschap in Nederland. *Mens en Maatschappij*, 80, 143-158.
- OJKC (z.d.). *A Contextual Perspective on Transmission of Faith in Families*. Geraadpleegd op 8 december 2020, van <https://www.ojkc.nl/Researchprojects/a-contextual-perspective-on-tr/>
- Oman, D. & Thoresen, C. E. Thoresen (2003). Spiritual modelling: A key to spiritual and religious growth? *The International Journal for the Psychology of Religion*, 13, 149-165.
- Onderwaater, A. (2018). *De onverbreekelijke band: Inleiding & ontwikkelingen in de contextuele therapie van Nagy* (10^e druk). Amsterdam: Pearson Benelux.
- Protestantse Kerk (z.d.). *Eigen geloof van ouders en opvoeders steeds belangrijker*. Geraadpleegd op 2 oktober 2020, van <https://www.protestantsekerk.nl/verdieping/eigen-geloof-van-ouders-en-opvoeders-steeds-belangrijker>
- PThUnie (2019). Boekbespreking. Samen christelijke praktijken onderzoeken. *PThUnie*, 13(3), 22-23.
- Richert, R.A. & Granqvist, P. (2015). Chapter 8: Religious and Spiritual Development in Childhood. In: Paloutzian, R.F. & Park, C.L. (Ed.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality* (2^e edition, pp, 165 – 182). New York: The Guilford Press.
- Rizzuto, A. M. (1979) *The Birth of the Living God. A Psychoanalytic Study*. Chicago: University of Chicago Press.

- Robson, C., & McCartan, K. (2016). *Real World Research*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Schaap - Jonker, J. & Eurelings-Bontekoe, E.H.M. (2009). *Handleiding Vragenlijst Godsbeeld*. Geraadpleegd op 6 oktober 2020, van [https://www.hannekeschaap.nl/media/Handleiding_VGB_\(versie%202\).pdf](https://www.hannekeschaap.nl/media/Handleiding_VGB_(versie%202).pdf)
- Schaap - Jonker, J. (2014). Godsrepresentaties 2.0: (neuro)psychologische mechanismen. *Psyche & Geloof*, 25 (2), 107- 116.
- Schaap – Jonker, J. (2018). *God Representations and Mental Health. Measurement, multiplicity, and the meaning of religious culture*. Geraadpleegd op 16 april 2020, van https://www.hannekeschaap.nl/media/manuscript_dissertatie_2018.pdf
- Schreurs, A. (2012). *Psychotherapie en spiritualiteit in de praktijk*. Assen: Van Gorcum.
- Sent, K. (2019). Intergenerationele dynamiek. *Contextuele Berichten*. 24 (4), 21 – 22.
- Ter Horst, W. (1995). *Wijs me de weg! Mogelijkheden voor een christelijke opvoeding in een post-christelijke samenleving*. Kampen: Kok.
- Van de Koot – Dees, D. (2013). *Prille geloofsopvoeding. Een kwalitatief onderzoek naar de rol van geloven in jonge protestants-christelijke gezinnen in Amsterdam*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Van der Meiden, J. (2020). *Van contextuele theorie naar praktijk*. Bussum: Coutinho.
- Van der Ploeg, P. A. (1985). *Het lege testament: Een onderzoek onder jonge kerkverlaters*. Franeker: Wever.
- Van Rhijn, A. & Meulink – Korf, H. (2001). *De Context en de Ander. Nagy herlezen in het spoor van Levinas met het oog op pastoraat* (3^e druk). Zoetermeer: Boekencentrum.
- Van Selm, M. (2007). Focusgroeponderzoek. *KWALON*, 12(1), 5-10.
- Vergouwen, C.G. (2001). *Een hemelsbrede gelijkenis. Geloofsopvoeding in godsdienstpsychologisch perspectief*. Kampen: Kok.
- Verhulst, P.J. & Lamberts, H. (2015). Vergelijking van de informatie verkregen via een diepte-interview en een focusgroep. *KWALON*, 20(1), 5-8.

Westerveld, W. & Hofma, M. (2020). Redactioneel. Speciale editie 'Hanneke'. *Contextuele berichten*, 25(4).

BIJLAGES

BIJLAGE 1 FASENMODEL VAN FOWLER

Het fasenmodel voor geloofsontwikkeling van Fowler

Fase	Naam type geloof	Leeftijd	Kenmerken
Fase 1	Intuïtief-projectief	Twee tot zeven jaar	Begrip van God op basis van intuïtieve, fantasierijke processen: beelden gevormd uit religieuze verhalen
Fase 2	Mythisch-literair	Kindertijd en daarna	Fantasierijke beelden georganiseerd in betekenisvolle categorieën; principes van rechtvaardigheid leiden tot begrip van God
Fase 3	Synthetisch-conventioneel	Adolescentie en daarna	Ontwikkeling van specifieke waarden en overtuigingen; het overkoepelende geloofssysteem blijft onopgemerkt en komt overeen met de verwachtingen van anderen
Fase 4	Individueel-reflecterend	Late adolescentie en daarna	Overtuigingen kritischer bekeken; extrinsiek, ontvangen geloof wordt getransformeerd in een persoonlijke, innerlijke geloofsinzet
Fase 5	Conjunctureel	Midlife en daarna	Integratie van meerdere perspectieven en waardering van paradoxen; relatie met God ervaren als persoonlijk, actief en dynamisch
Fase 6	Universaliserend		Het bereiken van een universeel geloof is zeldzaam; gerelateerd aan het vermogen om te kijken voorbij paradoxale processen zoals ascetische actualisatie (b.v. Gandhi)

Bron: Desrosiers, 2012, p. 15

BIJLAGE 2 TABEL MET VERSCHILLEN TUSSEN DELEGAAT EN LEGAAT

DELEGAAT	LEGAAT
Verwachtingen, opdrachten en eisen	Eigen keuzes
In het belang van het voorgeslacht	Met het oog op het nageslacht
De huidige generatie is object	De huidige generatie is subject
Achterwaarts gericht op het verleden	Voorwaarts gericht op de toekomst
Parentificerende beweging	Deparentificerende beweging
Met schuld beladen verplichting	Vrij-makende gerechtigheid

Bron: Bregman, 2021, p. 4.

Garderen, 16 juli 2020

L.S.,

Hierbij stuur ik de toelichting ten aanzien van mijn onderzoek toe.

Doelgroep

Ik ben op zoek naar grootouders in de leeftijd van $\pm 45 - 67$ jaar. Zij hebben geloofsopvoeding ontvangen, gegeven en hebben nu kleinkinderen aan wie zij geloofszaken kunnen overdragen. Mijn onderzoek richt zich op die grootouders die niet zo positief terugkijken op hun geloofsontwikkeling. Te denken valt aan negatieve herinneringen ten aanzien van de kerkgang of bepaalde godsbeelden die zijn overdragen en waar mensen last van hebben (gehad). Het kan zijn dat mensen daar nog steeds last van hebben of inmiddels niet meer. Ook de laatste groep valt onder de doelgroep.

Onderzoeksvragen

Ik wil de volgende zaken onderzoeken:

- Hoe kijken zij terug op de geloofsopvoeding die ze gekregen hebben?
- Welke invloed heeft de ontvangen geloofsopvoeding gehad op het geven van geloofsopvoeding aan eigen kinderen?
- Waar staan ze nu qua geloof en betrokkenheid op de kerk?
- Wat willen ze hun kleinkinderen meegeven als het gaat om geloofszaken?

Doel

Graag zou ik willen achterhalen wat grootouders heeft geholpen in de manier van omgang met negatief ervaren geloofsopvoeding, zodat dat in het pastoraat meegenomen kan worden in de begeleiding van hen die met dezelfde problematiek worstelen. Afhankelijk van wat uit de interviews komt, zou ik bevindingen willen voorleggen aan opleiders van de pastorale of kerkelijke opleiding.

Onderzoeksmethode

Ik wil in totaal acht gemeenteleden uit Kootwijkerbroek en uit Voorthuizen interviewen. Het gaat om meelevende en minder betrokken leden. Gekozen is voor twee gemeentes, om zo een bredere kijk te krijgen zodat bevindingen niet enkel aan de dorpssituaties kunnen worden gerelateerd.

De eerste contactlegging kan plaatsvinden tussen de predikant of pastoraal werker om uitleg te geven en de bereidheid te polsen als dat gewenst is.

Het diepte-interview zal ongeveer een uur duren.

In het interview zal worden ingegaan op bovenstaande vragen, waarbij ik zowel naar positieve als negatieve ervaringen zal vragen om een evenwichtig beeld te verkrijgen.

De data zullen anoniem verwerkt worden. Informatie zoals gezinssamenstelling zal niet herleidbaar verwerkt worden.

Tijdpad

Het is de bedoeling dat de interviews tussen oktober en december plaatsvinden.

Ik hoop dat ik zo voldoende duidelijk heb gemaakt wat voor soort onderzoek het is en ik hoop van harte dat Voorthuizen net als Kootwijkerbroek hier haar bijdrage aan kan leveren!

Hartelijke groeten, Elma Nobel – Buijs

Tel: 0577 723223

Email: nle@hoornbeeck.nl

BIJLAGE 4 INTERVIEWLEIDRAAD RESPONDENTEN

Interviewopzet intergenerationele geloofsopvoeding

Introductie:

- Mijzelf voorstellen
- Anonimiteit benadrukken en uitleg geven over verwerking van de informatie
- Formulier laten ondertekenen
- Opbouw interview en tijdsaanduiding (1 – 1,5 uur) aangeven
- Ruimte voor vragen

Kern

Thema 1: ontvangen geloofsopvoeding		aandachtspunten
1. gezin van herkomst	- Kunt u vertellen hoe het gezin waaruit u komt eruit zag? - Hoe was de sfeer in uw gezin?	-
2. waardering geloofsopvoeding	- Wat waardeert u in de geloofsopvoeding die u kreeg?	-
3. moeite met geloofsopvoeding	- Waar heeft u moeite mee gehad in de geloofsopvoeding die u kreeg?	
2a en 3a religieuze praktijken Indien niet genoemd bij 2, zelf inbrengen.	- Hoe kijkt u terug op de kerkgang? - Hoe ging het bidden in uw gezin van herkomst? - Hoe belangrijk was het Bijbellezen? - Werd er met u gesproken over geloof? - Welke plek nam het zingen in? - Wat kreeg u mee over het Heilig Avondmaal?	- Frequentie, beleving kerkdienst, zondagsviering - Stil gebed/formuliergebeden - Begrijpen Bijbel/uitleg/dagboek/zelfstandig bijbellezen - Geloofsgesprek/ruimte voor vragen, discussie - Psalmen/gezangen/opwekking/
4. godsbeeld	- Hoe dacht u over God in die tijd? - God is....	Inhoud godsbeeld

5. overdracht	- Hoe heeft de geloofsopvoeding die u kreeg invloed gehad op de geloofsopvoeding die u gegeven heeft?	- eventueel vragen na 2.5
---------------	---	---

Thema 2: gegeven geloofsopvoeding

1. samenstelling eigen gezin	- kunt u vertellen hoe uw eigen gezin eruit ziet?
2. geloofsopvoeding	- heeft u uw kinderen iets mee willen geven ten aanzien van geloof?
a. zo nee:	- hoe kijkt u daar nu op terug? - in welke mate kunt u nu iets van geloof delen met uw kinderen?
b. zo ja:	- wat heeft u ze willen meegeven ten aan zien van geloof?
3. tevreden over gegeven g.o.	- wat zou u weer zo doen als u terugkijkt naar de gegeven geloofsopvoeding
4. ontevredenheid	- wat zou u anders hebben willen doen als u terugkijkt naar de gegeven geloofsopvoeding
3a en 4a religieuze praktijken	- Wat heeft u uw kinderen meegegeven t.a.v. kerkgang? - Hoe bent u uw kinderen voorgedaan in gebed? - Wat heeft u ze mee willen geven over de omgang met de Bijbel? - Heeft u met uw kinderen gesproken over geloof? Hoe kijkt u daar op terug? - Welke liederen heeft u ze willen meegeven? - Wat heeft u uw kinderen meegegeven t.a.v. het HA?
5. godsbeeld	- welk beeld van God heeft u uw kinderen willen meegeven?

Thema 3: geloofsopvoeding aan kleinkinderen

1. kleinkinderen	- hoeveel kleinkinderen heeft u? - hoe oud zijn ze?
2. geloofsopvoeding	- wat wilt u uw kleinkinderen meegeven t.a.v. geloof?

Slotvraag		
Wat zou u willen zeggen tegen hen die met dezelfde problematiek zitten als waar u mee worstelt/geworsteld heeft?		

Slot

- Hoe kijkt u terug op het gesprek?
- Mag ik nog contact met u opnemen als bij het uitwerken blijkt dat iets niet helemaal duidelijk is?
- Bedanken

BIJLAGE 5 TOESTEMMINGSFORMULIER DEELNAME ONDERZOEK

Instituut
Contextuele
Benadering

Naam : 1. 2.
Geboortedatum: 1. 2.

Hierbij stemt u in om deel te nemen aan het onderzoek naar intergenerationele geloofsoopvoeding, waarbij gekeken wordt hoe ontvangen geloofsoopvoeding doorwerkt naar de volgende generaties.

Dit onderzoek wordt uitgevoerd door Elma Nobel – Buijs vanuit de Master Contextuele Hulpverlening aan de Christelijke Hogeschool Ede.

Deelname aan dit onderzoek is vrijwillig. U mag zich op elke moment van het onderzoek terugtrekken.

U geeft toestemming voor:

- a. het maken en bewaren van een geluidsopname van een diepte-interview
- b. het geanonimiseerd publiceren van de resultaten van het onderzoek

Wanneer de onderzoeksresultaten zullen worden gebruikt in wetenschappelijke publicaties, dan wel op een andere manier openbaar worden gemaakt, zal dit geanonimiseerd worden zodat het niet herleidbaar is naar u en alleen voor de onderzoeker(s) beschikbaar.

Datum:

Handtekening participant(en)

1.

2.

Handtekening onderzoeker

Vragen voor Kees Bregman voor het expertinterview dinsdag 23 maart 2021

Vraag 1: Nagy en geloof

Heeft Nagy zelf ergens een link gelegd tussen geloof en (de)legaten? (Behalve wat ik onder 4.2.2 heb beschreven.)

Vraag 2: Onderscheid legaten en delegaten

In de thesis staan de definities. Kan het kloppen dat ik daar in mis?

Legaten dienen gezeefd te worden. Een delegaat dient te worden omgezet in legaat. Wat is daartussen het verschil?

Mijn idee aan de hand van een fictief voorbeeld. Bijv. Bijbellezen:

Legaat: de Statenvertaling wordt van de ene naar de andere generatie doorgegeven. De erfenis gaat door. Vrijwel ongezeefd.

➔ **Gezeefd:** men leest nog steeds Bijbel, maar nu de kinderbijbel, niet meer een hoofdstuk per keer of in een andere vertaling

Delegaat: je durft niet een andere vertaling te lezen als je ouders op bezoek komen. Je bent bang voor hun boosheid of teleurstelling of opmerkingen dat je van de waarheid afgedwaald bent. De erfenis kan niet doorgaan, maar ketst terug op de eisen van ouders.

Klopt deze voorstelling? Zijn het vooral de negatieve emoties die maken dat ik in de interviews delegaten kan onderscheiden?

Vraag 3: Risicofactoren en beschermende factoren

Zijn de begrippen legaat en delegaat te verbinden aan bovenstaande begrippen?

Bijv. delegaat rondom stil bidden (zie resultaten) is een risicofactor voor de geloofsopvoeding.

Hardop bidden /bidden waarin je de zorgen van jezelf en je gezin mag voorleggen is een beschermende factor, zo blijkt uit de literatuur (bijv. Schaap). Matcht dat met legaat?

Dus: in hoeverre is er een brug/verbinding tussen psychologische noties en contextuele noties mogelijk?

Vraag 4: Jouw eigen ervaringen

Wat zie jij zelf in jouw pastorale praktijk of ervaring van (de)legaten t.a.v. geloof?

Vraag 5: (de)legaten in het licht van de contextuele methodologie.

Ik zelf heb ervaren dat het vragen naar wat mensen wel of niet waarderen en meenemen, een schat aan informatie oplevert. Vanuit (de)legaten kwam ik ook op loyaliteit of exoneratie (wat bijvangst was😊). Het is een open, niet aanvallende manier om mensen terug te laten kijken. Ik zie deze woorden niet zozeer terug in de methodologie van bijv. Jaap van der Meiden. Wat is de plek van (de)legaten in de contextuele methodologie?

Kan het spreken over (de)legaten een opstapje betekenen voor ingewikkelder zaken als destructief recht, roulerende rekening enz. ?

En uiteraard ben ik benieuwd naar jouw visie op de resultaten!!

Elma Nobel – Buijs

BIJLAGE 7 VRAGEN TER VOORBEREIDING VOOR DE FOCUSGROEP

Vragen voor de focusgroep donderdag 25 maart 2021

Donderdag hoop ik de resultaten naar jullie terug te koppelen. Ik vind het echter fijn als dat een interactief gesprek wordt en daarom geef ik jullie van tevoren 'huiswerk' mee. Ik ben namelijk benieuwd hoe jullie zaken zien!

Hoofdvraag

In welke mate hebben grootouders legaten en delegaten ervaren in hun geloofsopvoeding en hoe denken zij dat deze hebben doorgewerkt in de opvoeding aan hun kinderen en kleinkinderen?

Deelvragen

1. Wat is uit onderzoek bekend over de geloofsontwikkeling van verschillende generaties en de rol van grootouders daarbij?
2. Wat zijn legaten en delegaten in de geloofsopvoeding vanuit contextueel perspectief bekeken?
3. Welke legaten en delegaten hebben grootouders ervaren in de eigen ontvangen geloofsopvoeding?
4. Welke invloed hebben legaten en delegaten volgens de grootouders gehad op de door hen gegeven geloofsopvoeding aan hun kinderen en kleinkinderen?

3 en 4 zijn onderzocht via de interviews.

Legaten: erfenis die je krijgt van je voorgeslacht en waar je mee verder kunt. Soms moet je je wat je hebt meegekregen wel aanpassen naar deze tijd (= 'uitzeven') zodat de geslachten na je er ook mee verder kunnen. Er is een doorgaande lijn.

Delegaten: met de erfenis kun je niet verder. Je ouders stellen er zulke hoge eisen aan waar je niet aan kunt voldoen. De lijn wordt onderbroken en ketst als het ware terug naar ouders. Dit geeft veel spanning. Het is zaak om het delegaat te veranderen in een legaat zodat het nageslacht er weer mee verder kan.

1. Religieuze praktijken

Ik heb 11 religieuze praktijken onderscheiden:

1. Bijbel lezen	5. Doop	9. christelijke school
2. Bidden	6. Catechisatie	10. geloofsgesprek
3. Zingen	7. belijdenis doen	11. huwelijk
4. Kerkgang	8. Heilig Avondmaal	

Vraag aan jullie:

Kijkend naar de 11 religieuze praktijken en lezend over (de)legaten:

- Hoe is uw top twee van legaten: zaken die 'moeiteloos' doorgaan?
- Hoe is uw top twee van delegaten: zaken die veel spanning geven?

2. Bidden: velen zijn opgegroeid met in stilte bidden bij de maaltijd. Wat is de achtergrond daarvan?

3. Geloofsontwikkeling

Geloofsontwikkeling heb ik onderscheiden in cognitief/moreel en sociaal. Welke van de twee is volgens u de belangrijkste factor? Als u percentages kan geven, hoe zou dat uitvallen?

4. Welke godsbeelden komt u tegen in de pastorale praktijk?

5. Stelling: De scheidslijn tussen kerkelijk of onkerkelijk zijn is flinterdun.

Hartelijke groeten, Elma Nobel

BIJLAGE 8 TOELICHTING RELIGIEUZE PRAKTIJKEN

Hieronder volgt een toelichting op enkele religieuze praktijken, zoals die plaatsvinden binnen de protestantse traditie. In Nederland zijn er twee grote richtingen binnen het christendom, namelijk het rooms-katholicisme en het protestantisme.

Het protestantisme kent globaal 2 stromingen: het gereformeerd protestantisme en de evangelische beweging.

De respondenten in dit onderzoek zijn lid van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Zij zijn soms afkomstig uit de (Oud) Gereformeerde Gemeenten. Dat zijn andere kerkgenootschappen binnen het protestantisme.

1. Bijbellezen

De Bijbel is een boek verdeeld in 66 kleinere boeken – Oude en Nieuwe Testament - , die worden gezien als het Woord van God. God maakt zich in de Bijbel bekend en geeft de mens richting voor zijn leven.

De Bijbel wordt in de protestantse traditie in de kerk en thuis gelezen. Veelal gebeurt dat rond de maaltijden. Er wordt gebruik gemaakt van kinderbijbels en dagboeken, waarbij elke dag een Bijbelgedeelte uitgelegd wordt.

Op de Biblebelt wordt in veel kerken de Statenvertaling (SV) van 1637 gelezen, al zijn oude woorden wel vervangen. In 2010 is de Herziene Statenvertaling gepresenteerd (HSV).

Daarnaast zijn er vanuit het Nederlands Bijbelgenootschap andere vertalingen verzorgd, zoals de Bijbel in Gewone Taal (BGT).

2. Bidden

Bidden is een ritueel waarbij de mens in gesprek gaat met God. Hierbij kan de mens God danken voor wie Hij is en wat Hij doet. Daarnaast kan de gelovige zijn zorgen en zonden (dingen die hij niet goed heeft gedaan of gedacht) aan God voorleggen.

Bij bidden in de Nederlandse traditie vouwt een gelovige zijn handen in elkaar en sluit de ogen om zich zo te kunnen concentreren op het gebed en niet afgeleid te worden.

3. Zingen

Eén boek van de Bijbel is het boek van de Psalmen. Het zijn liederen die eeuwenlang worden gezongen. In de protestantse traditie in Nederland worden de psalmen gezongen op melodieën die al 500 jaar oud zijn (Geneefse psalmen). Er zijn op deze melodieën verschillende berijmingen gemaakt. Op de Biblebelt wordt vaak de berijming van 1773 gezongen, de oude berijming (OB) geheten. In andere kerken wordt de nieuwe berijming (NB) gezongen.

Daarnaast zijn er gezangen en vrije liederen die gebaseerd zijn op de Bijbel, maar niet rechtstreeks van daaruit berijmd zoals de Psalmen dat zijn.

4. Kerkgang

Elke zondag zijn er één of twee kerkdiensten. In een kerkdienst komen mensen bij elkaar om samen te bidden, te zingen en te luisteren naar de preek. In de preek legt een dominee een Bijbelgedeelte uit.

5. Doop

In de protestantse traditie worden kinderen als baby gedoopt, de zogeheten kinderdoop. Een kind krijgt water over zich heen en er wordt uitgesproken dat het een kind van God is middels de formule: “Ik doop je in de Naam van de Vader en van de Zoon en van de Heilige Geest”. De dominee spreekt dit uit nadat hij eerst de (doop)naam- of namen van het kind noemt.

Evangelische gemeenten dopen volwassenen, wat volwassendoop wordt genoemd. Wanneer een gedoopt kind zich later als volwassene nog een keer laat dopen wordt dit ‘overdopen’ genoemd.

Baby’s worden niet gedoopt in een evangelische gemeente, maar aan God opgedragen. De ouders stellen hierbij hun kind aan God voor en belijden dat hun kind God toebehoort.

6. Catechisatie

Catechisatie is het onderwijs wat de kerk doordeweeks geeft aan de kinderen of jongeren van de gemeente. Per leeftijdsgroep zitten jongeren bij elkaar en wordt er les gegeven over de Bijbel en de inhoud van het christelijke geloof.

7. Belijdenis doen

Een jongere kan vanaf 18 jaar belijdenis doen. In een speciale kerkdienst spreekt de jongere uit dat hij God als zijn Schepper (God de Vader), Verlosser (Jezus, Gods Zoon) en Gids (de Heilige Geest van God) belijdt. Ook oudere volwassenen kunnen belijdenis doen.

Een jaar voordat je belijdenis doet, volg je belijdeniscatechisatie.

8. Heilig Avondmaal

De Rooms Katholieke traditie kent de eucharistie, protestanten noemen dit het Heilig Avondmaal. Per kwartaal kunnen de gelovigen die belijdenis hebben gedaan daaraan deelnemen. In de kerk staat een tafel klaar met brood en wijn. Brood en wijn verwijzen naar Jezus. Hij stierf aan het kruis. Jezus heeft gezegd dat de gelovige daaraan moet blijven denken. Brood verwijst naar het lichaam van Jezus dat stierf en de wijn verwijst naar Zijn bloed. De

gelovige eet samen met de andere gelovigen aan de tafel een stukje brood en drinkt een slokje wijn.

Er zijn kerken waar veel mensen aan het avondmaal gaan. In andere kerken gaan er soms maar heel weinig omdat men daar de overtuiging heeft dat maar weinig mensen een echt kind van God zijn.

9. Christelijke school

De christelijke school kent verschillende namen: protestants-christelijk of reformatorisch. Die laatste is orthodox gereformeerd te noemen.

In sommige dorpen in de Biblebelt is alleen een christelijke school, waar veelal alle dorpskinderen naar toe gaan.

Er wordt een Bijbelverhaal verteld en kinderen leren christelijke liederen, waaronder de Psalmen. Er staan in de Bijbel 150 psalmen, dat is een apart Bijbelboek vol liederen dus.

10. Geloofsgesprek

Ouders kunnen met hun kinderen spreken over het geloof. Dat kan betekenen dat ze zelf vertellen hoe ze het geloof in God beleven of dat ze duidelijk uitleg geven over religieuze praktijken. Bij een geloofsgesprek is sprake van een dialoog. De ouder kan beginnen, maar ook een kind kan het gesprek starten door bijvoorbeeld een vraag te stellen.

In sommige gezinnen wordt er bij de maaltijd rondom het Bijbellezende met elkaar doorgepraat. Er zijn allerlei hulpmiddelen daarbij, zoals een dagboekje waar vragen of opdrachten voor een gezin bij staan om het geloofsgesprek te stimuleren.

11. Huwelijk

Trouwen in de kerk betekent dat een bruidspaar in een kerkdienst de zegen van God vraagt over hun huwelijk. Het is voor veel (gelovige) bruidsparen een hoogtepunt van de dag. Het bruidspaar knielt op een knielbank en krijgt dan van de dominee een zegen mee. Hij spreidt zijn handen uit over het bruidspaar en spreekt daarbij een tekst uit de Bijbel uit.

BIJLAGE 9 LABELSCHEMA RESPONDENTEN

Definiëring kernlabels:

1. Religieuze praktijken: protestantse acties of handelingen in kerk of gezin die gemeenschappelijk, betekenisvol en intentioneel zijn (Van de Koot, p. 86).
2. (Groot)ouder: algemene en persoonlijke informatie betreffende de (groot)ouders van de respondenten alsmede hun eigen gezinsleven en dat van hun (klein)kinderen.
3.
 - a. Geloofsontwikkeling: factoren die van invloed zijn op de wijze waarop het geloof zich ontwikkelt gedurende de levensloop.
 - b. Godsbeeld: hoe de mens zich voelt tegenover en denkt over God.
4.
 - a. Delegaats: ervaren erflast, ontvangen van het voorgeslacht.
 - b. Legaat: ervaren erfgoed, wat uitgezeefd is en doorgegeven kan worden aan het volgende geslacht.

Onder dit label vallen ook overige contextuele begrippen zoals die in het onderzoek naar voren zijn gekomen.

Kernlabel	Label	Sublabel
1. Religieuze praktijken	RP 1 Bijbel lezen	- Gezin grootouders - Gezin herkomst - Zelf ouder zijn - Gezinnen kinderen - Met kleinkinderen
	RP 2 Bidden	- Gezin herkomst - Zelf ouder zijn - Gezinnen kinderen - Met kleinkinderen - Stil bidden
	RP 3 Zingen	- Gezin grootouders - Gezin herkomst - Zelf ouder zijn - Gezinnen kinderen - Met kleinkinderen - Koor
	RP 4 Kerkgang	- Gezin herkomst - Zelf ouder zijn - Gezinnen kinderen - Met kleinkinderen - Niet meer naar de kerk gaan - Uiterlijk - Zondagsschool

		- Zondagsviering
	RP 5 Doop	- Gezin grootouders - Eigen doop - Zelf ouder zijn - Gezinnen kinderen - Van kleinkinderen - Opdragen - Overdoop
	RP 6 Catechisatie	- Eigen catechisatie - Zelf ouder zijn - Catechisatie van de kleinkinderen - Andere verenigingen van de kerk
	RP 7 Belijdenis	- Belijdenis eigen ouders - Eigen belijdenis - Belijdenis kinderen - Belijdenis & delict
	RP 8 Heilig Avondmaal	- Gezin grootouders - Gezin herkomst - Zelf ouder zijn - Gezinnen kinderen
	RP 9 Christelijke school	- Gezin grootouders - Gezin herkomst - Zelf ouder zijn - School kleinkinderen
	RP 10 Geloofsgesprek	- Met eigen grootouders - Gezin herkomst - Zelf ouder zijn - Kleinkind over grootouders (kind van respondent over grootouders, dus over ouders van respondent) - Met kleinkinderen - Kleinkind naar niet gelovige ouder - Met vrienden - Huisbezoek
2. (Groot)ouder	RP 11 Huwelijk	- Huwelijk
	Eigen grootouders	- EG 1: kerkelijke achtergrond - EG 2: cultuur - EG 2: algemeen: kerk - EG3: invloed op de geloofsontwikkeling
	Eigen ouders	- EO 1: kerkelijke achtergrond - EO 1: Kerkelijk: wettisch - EO 1: voetbal

		- EO 1: Televisie - EO 2: cultuur - EO 2: algemeen - EO 2: psychische gezondheid ouder - EO 2: ouder jong overleden - EO 3: invloed op de geloofsontwikkeling - EO 4: achtergrond brussen (broers en zussen) - EO 5: contact met ouders en hen eren - EO 6: tantes
	Zelf ouder zijn	- ZO 1: kerkelijke achtergrond partner - ZO 2: algemeen - ZO 2: kerkelijke achtergrond bij de start van het huwelijk - ZO 2: verandering kerk tijdens huwelijk - ZO 3: huwelijksproblemen - ZO 4: afwezigheid van een ouder - ZO 5: data eigen gezin - ZO 5: zorgen om gezondheid - ZO 6: data gezinnen kinderen - ZO 6: kerkelijke achtergrond partner van kinderen - ZO 6: betrokkenheid van kinderen op het geloof - ZO 7: zorgen bij kinderen - ZO 7: zorgen bij kinderen: kinderloosheid - ZO 7: zorgen bij kinderen: overlijden kleinkinderen - ZO 7: zorgen om geloofskeuze van kind - ZO 7: zingevingsvragen van kind
	Zelf grootouder zijn	- ZG 1: data van kleinkinderen - ZG 2: wensen voor kleinkinderen - ZG 3: zorgen om kleinkinderen - ZG 4: afscheid nemen van kleinkinderen (grootouder overlijdt) - ZG 4: kleinkind neemt afscheid van overgrootouder

3. Geloofsontwikkeling en godsbeeld	Geloofsontwikkeling	- GO 1: Cognitief/moreel - GO 2: Sociaal - GO 2: Cursus/vereniging
	Godsbeeld	- Godsbeeld - Angst - Hel - Duivel - Bekering
4. (De)legaat	Legaat	
	Delegaat	
	Van delegaat naar legaat	
	Loyaliteit	
	Exoneratie	
Evaluatie		

BIJLAGE 10 LABELSCHEMA EXPERTINTERVIEW EN FOCUSGROEP

Definiëring kernlabels:

1. Religieuze praktijken: zie bijlage 9
2. Contextuele begrippen: begrippen afkomstig uit het contextuele gedachtengoed.
3. Psychologische begrippen: begrippen afkomstig uit de (godsdienst)psychologie of pedagogiek die bij het onderzoek naar voren kwamen.
4. Persoonlijk leven Bregman: gebeurtenissen uit de familiegeschiedenis van de expert om contextuele begrippen te verduidelijken.
5. Geloofsontwikkeling: zie bijlage 9
6. Godsbeeld: zie bijlage 9
7. Kerkcultuur: algemene zaken rond kerk en geloof die niet vervat zijn in de rituele praktijken.

Kernlabel	Label	Sublabel
1. Religieuze praktijken	RP 1 Bijbel lezen	
	RP 2 Bidden	- Stil bidden - Achtergrond stil bidden
	RP 3 Zingen	
	RP 4 Kerkgang	- Niet meer naar de kerk gaan - Onderliggende processen - Uiterlijk
	RP 5 Doop	- Opdragen - Overdoop
	RP 6 Catechisatie	
	RP 7 Belijdenis	- Belijdenis & delict
	RP 8 Heilig Avondmaal	
	RP 9 Christelijke school	
	RP 10 Geloofsgesprek	
	RP 11 Huwelijk	- Huwelijksproblemen (ZO3)
2. Contextuele begrippen	Contextuele methodologie	
	De behoedende ouder	
	Delegaats	

	Legaat	
	Legaat en delegaat gaan samen op	
	Van delegaat naar legaat gaan	
	Verschil (de)legaat	
	Verschil (de)legaat	- Verschuivende begrippen
	Destructieve gerechtigheid	
	Dialog	
	Grootfamilie	
	Loyaliteit	
	Loyaliteitsconflict	
	Split Loyalty	
	Moratorium	
	Nagy & geloof	
3. Psychologische begrippen	Individualisatie	
	Hechting	
	Risico- en beschermende factoren	
	Triangulering	
	Vergeving	
	Verschil religiositeit en spiritualiteit	
4. Persoonlijk leven Bregman	Persoonlijk leven Bregman (PL B)	- Anders geaardheid - Bijbel lezen (RP1) - Delegaat - Godsbeeld: angst - Heilig Avondmaal (RP 8) - Hardop bidden (RP 2) - Moratorium - Rouw - Split loyalty
5. Geloofsontwikkeling	Geloofsontwikkeling	- GO 1: Cognitief/moreel - GO2: mannen - GO2: andere benadering mannen - GO 2: Sociaal - GO 2: Cursus
	Invloed grootouders op de geloofsontwikkeling	- Roeping van grootouders

6. Godsbeeld	Godsbeeld	- Afstandelijk, streng - Angst - Drie-eenheid - Duivel - Gevolg voor mensbeeld - God dichterbij, geliefd zijn - God helpt - God is heilig - God is liefde - Heilonzekerheid - Hel - Hemel - Verschuiving godsbeeld
7. Kerkcultuur	Germanisme	
	Ontwikkeling verschillende kerken	
	Verskillende kerken en hun locatie	
	Sport (EO1)	
	Veluwe: verschil tussen het oosten en het westen	
Evaluatie	Conclusies	
	Evaluatie	
	Feedback op de thesis	